

MASTERSCRIPTIE
POLITIEK & PARLEMENT

EEN SAMENSPEL VAN GEBOUWEN

*Maison de l'Europe en Palais de l'Europe
als uitdrukkingsvorm voor de boodschap
van de Raad van Europa, 1949 – 1977*

MARTIJN F.M.A.M. LIER, BA

Radboud Universiteit

*„A building is a narrative from the moment it is conceived,
through its design, production, use, continuous reconstruction
in response to changing use, until its final demolition,
the building is a developing story.”¹*

THOMAS A. MARKUS

Politicooloog

¹ T.A. Markus, *Buildings and power. Freedom and control in the origin of modern building types* (Londen, 1993), 5.

Voorwoord

Deze masterscriptie is het resultaat van een wetenschappelijk onderzoek naar de Raad van Europa die de periode 1949 tot 1977 bestrijkt. In deze scriptie zal worden gekeken naar de boodschap die de Raad van Europa met zijn twee hoofdgebouwen, het *Maison de l'Europe* (Europahuis) en het *Palais de l'Europe* (Europapaleis), heeft proberen uit te dragen en wat voor uitdrukkingsvorm deze twee gebouwen vervolgens zijn geweest voor de idealen en aspiraties van de Raad van Europa als Europese organisatie. Dit onderzoek is uitgevoerd en deze scriptie is geschreven ter afsluiting van de masterspecialisatie *Politiek & Parlement* aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Mijn onderzoeksinsteek naar de Raad van Europa was onontgonnen terrein. Daardoor is het niet altijd even gemakkelijk geweest om de noodzakelijke bronnen in handen te krijgen, maar dat maakte het werk tegelijkertijd erg interessant. Door mijn onderzoek ben ik meer waardering gaan krijgen voor het pionierswerk dat de Raad van Europa vanaf 1949 heeft verricht en voor de waardevolle taak die deze organisatie ook nu nog binnen Europa weet te vervullen.

Het is mijn hoop dat bovenstaande sluieroplichting een reden zal zijn om deze scriptie verder te lezen. Aansluitend zou ik een bijzonder woord van dank willen richten aan Adjunct-Griffier Interparlementaire Betrekkingen van de Tweede Kamer de heer drs. A.W. Westerhoff. Met zijn netwerk en diplomatieke bedrevenheid heeft hij ervoor gezorgd dat deuren bij de Raad van Europa opengingen die tot dan toe gesloten waren. Daarnaast ben ik ook veel dank verschuldigd aan mijn scriptiebegeleider mevrouw dr. A.C. Hoetink, die met haar enthousiasme en waardevolle inhoudelijke beschouwingen heeft bijgedragen aan het voltooien van deze scriptie. Tussen het onderzoek en schrijven door vond ik ontspanning bij mijn liefvallige wederhelft Marlieke. Zonder haar waren deze maanden beslist een stuk minder aangenaam geweest. Nu rest mij niets anders dan u veel leesplezier en wellicht inzicht toe te wensen.

Valkenswaard, maart 2018

Martijn Lier ☺

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	6
§ Aanzetstenen van onderzoek.....	7
§ Opkomst van de <i>linguistic, cultural</i> en <i>spatial turn</i>	7
§ Plaats en ruimte in verschillende disciplines.....	8
§ Politieke architectuur en natiestaten.....	11
§ Politieke cultuur, plaats en ruimte in Nederlandse werken	12
§ Over plaats en ruimte op het literaire snijvlak van Europa	14
§ Probleemstelling en onderzoeksvragen.....	16
§ Onderzoeksmethoden en beperkingen van het onderzoek.....	18
§ Opbouw van de scriptie	19
Hoofdstuk 1 – Bouwen op het verleden	20
§ 1.1 Zoektocht naar een Europese gemeenschap	20
§ 1.2. Van handreiking naar compromis.....	22
§ 1.3. Op weg naar een geschikte locatie	23
Hoofdstuk 2 – Europahuis: functioneel en informeel	27
§ 2.1. Toewerken naar het bouwproces	27
§ 2.2. Kijken naar vormgeving, functionaliteit en ruimtelijkheid	30
§ 2.2.1. Inrichting en vertoon	31
Hoofdstuk 3 – Europapaleis: symbolisch en duurzaam	34
§ 3.1. Toewerken naar het bouwproces	35
§ 3.2. Kijken naar vormgeving, functionaliteit en ruimtelijkheid	40
§ 3.2.1. Inrichting en vertoon	44
Hoofdstuk 4 – Conclusies en bespiegelingen	47
Overzicht van geraadpleegde werken	50
Primaire bronnen.....	50
Secondaire bronnen en literatuur	52
Websites.....	54
Beeldmateriaal	54

Lijst van afkortingen en acroniemen

EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EU	Europese Unie
RvE	Raad van Europa
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
EG	Europese Gemeenschap(pen)
EP	Europees Parlement
ARVE	Archief van de Raad van Europa
EHRM	Europees Hof voor de Rechten van de Mens
AWSB	Archiefwebsite van Straatsburg
ASB	Archief van Straatsburg
UNESCO	Organisatie der Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur

Inleiding

„We shape our buildings, and afterwards our buildings shape us.”

Sir Winston Churchill sprak deze woorden tijdens een vergadering van de *House of Commons* op 28 oktober 1943.² Het spreektooneel waar hij deze toespraak ten gehore bracht, was niet de Victoriaanse ruimte waarin het Lagerhuis van oudsher bijeen kwam, maar het was de statige zaal waar zijn aristocratische tegenhanger, de *House of Lords*, vergaderde. In de nacht van 10 mei 1941 was de vergaderzaal van het Britse Lagerhuis door Duitse bombardementen verwoest.³ De achterliggende gedachte die voortkomt uit Churchills toespraak is dat gebouwen waarin mensen zich begeven, hen in sterke mate beïnvloeden. Ze hebben een conditionerende werking en dragen bij aan de beeldvorming van en over personen, organisaties en instituten. De Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt merkte op dat we moeten ingrijpen in de omgeving waarin we leven door haar te ‘stofferen’ en door bouwwerken te creëren.⁴ Door te handelen en te spreken kunnen mensen aan de ander laten zien wie ze zijn. Dit vergt een ruimte waarin men zich kan bewegen en waarin mensen elkaar ontmoeten, zien en horen. Arendt noemt dit de verschijningsruimte.⁵ Door het handelen en spreken van mensen wordt daarbinnen het verschil tussen hen duidelijk. De publieke ruimte is voor Arendt dan ook fundamenteel een plaats van verschil.⁶

Die ‘verschijningsruimte’ is vanaf de zeventigerjaren een onderwerp voor onderzoek geweest. Wetenschappers gingen zich steeds meer interesseren in politieke bouwwerken, zoals nationale en Europese parlamentsgebouwen of belangwekkende nationale gebouwen in het algemeen.⁷ Hoofdzakelijk is dit gebeurd vanuit een politicologische, stedenbouwkundige en/of

² R.V. Rhodes-James, *Winston S. Churchill: his complete speeches 1897-1963*, 8 dln (New York, 1974), VII: 6869-6873.

³ The United Kingdom Parliament, ‘Living heritage. Architecture of the Palace’ <<http://www.parliament.uk/about/living-heritage/building/palace/architecture/palacestructure/bomb-damage>> [geraadpleegd op 29 december 2017].

⁴ H. Arendt, *Vita activa* (Amsterdam, 1958; herdr. 1994), 65-66.

⁵ *Ibidem*, 178.

⁶ *Ibidem*, 176-177.

⁷ H.D. Lasswell, *The signature of power. Buildings, communication, and policy* (New Brunswick, 1979); C.T. Goodsell, *The social meaning of civic space. Studying political authority through architecture* (Kansas, 1988); L.J. Vale, *Architecture, power, and national identity* (Yale, 1992); C.T. Goodsell, *The American statehouse. Interpreting democracy's temples* (Kansas, 2001); D. Sudjic en H. Jones, *Architecture and democracy* (Londen, 2001); B. Haller, *An assembly for Europe: the Council of Europe's Parliamentary Assembly, 1949-1989* (Straatsburg, 2006) en A. Schulz en A. Wirsching, *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Berlijn, 2012).

kunsthistorische invalshoek. In dit onderzoek zal bewust weggebleven worden van een externe interpretatie van openbare gebouwen. In plaats daarvan zal in deze scriptie een bijdrage worden geleverd aan het begrijpen van de relatie tussen de bouw en boodschap die tot uitdrukking komt in het Europahuis en het Europapaleis enerzijds en anderzijds poogt dit onderzoek deze gebouwen te koppelen aan de idealen en aspiraties die de RvE daarmee zelf tot uitdrukking heeft willen brengen.

§ Aanzetstenen van onderzoek

In de naoorlogse periode zijn tal van publicaties verschenen over de huisvesting van nationale instituten, variërend van een parlamentsgebouw tot een (voormalig) koninklijk paleis. Dikwijls zijn het beknopte brochures of kleurrijke folders, al verschijnt zo nu en dan eveneens een doorwrocht wetenschappelijk onderzoek.⁸ Een samenhang tussen bouwwerk en boodschap, leggen ze niet of nauwelijks. Vaak blijft het bij een beschrijving van de architectonische vormgeving of de door de onderzoeker geïnterpreteerde politieke betekenis daarvan. In dit historiografisch overzicht zal duidelijk worden dat wendingen bepalend zijn geweest in de ontwikkeling van het denken over de begrippen plaats en ruimte. In de periode die loopt van eind jaren vijftig tot eind zeventigerjaren, was er sprake van een ontwikkeling en consolidatie van de *linguistic*, *cultural* en *spatial turn*. Vanaf de jaren tachtig worden die twee wendingen expliciet toegepast in de literatuur, omdat men begint in te zien dat architectuur een rechtstreeks effect heeft op politiek-culturele machtsrelaties. Het eind van de twintigste eeuw wordt gekenmerkt door architectuur als functioneel symbool dat bijdraagt aan opvattingen over maatschappelijke waarden en menselijk gedrag.

§ Opkomst van de *linguistic*, *cultural* en *spatial turn*

Om de opkomst van politieke-architectuur als wetenschappelijk interessegebied te kunnen begrijpen, moet allereerst worden teruggegaan naar de twintigerjaren van de vorige eeuw. Toen kwam de Brits-Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein tot het inzicht dat woorden pas betekenis krijgen door de verschillende manieren van gebruik (*Sprachspiel*).⁹ Taal construeert als het ware de werkelijkheid, wat werd aangeduid als de '*linguistic turn*'.¹⁰ Later gingen

⁸ O.a. Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof, *Binnenhof. Heart of the Dutch democracy* (Den Haag, 2008); Communications Christiansborg Palace, *Folketinget. The Danish parliament* (Kopenhagen, 2011); Assemblée Nationale, *Le Palais Bourbon. Un palais pour la démocratie* (Parijs, 2012); G. Necipoğlu, *Architecture, ceremonial, and power: the Topkapi Palace in the fifteenth and sixteenth centuries* (New York, 1991); S. Thurley, *Houses of power. The palaces that shaped the Tudor world* (Londen, 2017).

⁹ L.J.J. Wittgenstein, *Logisch-philosophische Abhandlung* (Leipzig, 1921) en R. Rorty, 'Wittgenstein and the linguistic turn', *Austrian Ludwig Wittgenstein Society* 3 (2007), 3-19.

¹⁰ Wittgenstein heeft de term '*linguistic turn*' zelf nooit gebruikt. Het werd pas een gevestigd begrip nadat Richard Rorty de term introduceerde. Vgl. R. Rorty, *The linguistic turn: recent essays in philosophical method* (Chicago, 1967).

wetenschappers als Hayden White en Clifford Geertz in op die *linguistic turn*, waardoor een nieuwe wending ontstond die de *cultural turn* werd genoemd. Als een soort breder proces begon het zijn doorwerking te vinden in alle lagen van de maatschappij, zoals de culturalisering van de politiek.¹¹ Net als bij de linguïstische en culturele wending vond een soortgelijke paradigmaverschuiving plaats op het gebied van plaats en ruimte. Sociologen en filosofen als Henri Lefebvre en Michel Foucault begonnen door middel van fysieke, sociale en psychische denkfactoren het gangbare abstracte en passieve beeld van plaatsen en ruimtes te doorbreken.¹² Plaatsen en ruimtes waren niet enkel een achtergrond waartegen zich allerlei processen onafhankelijk van die plaats of ruimte aftekenden. Ze werden gezien als een scheppende factor met een afzonderlijke dynamiek. Wetenschappers, zoals stedenbouwkundige Edward Soja, begonnen plaatsen en ruimtes te zien als onderdeel van het sociaal geheel dat het gedrag van mensen kan beïnvloeden.¹³ Hierbij valt te denken aan het opdelen van een ruimte in zoiets als een ‘theatraal’ of ‘religieus’ vertrek.¹⁴ Ook kan een ruimte worden gezien als een omgeving die door actoren kan worden beleefd; deze representeert waarden, tradities en collectieve belevenissen, maar niet het vertrek zelf. Hier valt te denken aan kathedralen die vreugde en hoop symboliseren. Een laatste voorbeeld is de waargenomen ruimte waarin handelingen van collectieve actoren zichtbaar, tastbaar en hoorbaar worden.¹⁵ De nieuwe manier van denken over ruimte wordt in de literatuur de ‘*spatial turn*’ genoemd. Het is relevant om deze *spatial turn* te benoemen, omdat die een nieuwe benaderingswijze heeft gestimuleerd waarin de relaties tussen ruimte, plaats en het menselijk handelen centraal is komen te staan.

§ **Plaats en ruimte in verschillende disciplines**

De veranderende hypothesen over ruimte hebben wetenschappers uit andere disciplines aangezet tot het verder nadenken over het onderwerp.¹⁶ Elk van hen heeft dit toegepast op zijn of haar afzonderlijke discipline, waardoor de *spatial turn* een nuancering in het denken over ruimtelijkheid heeft aangebracht. Niet langer moet ruimte ondergeschikt zijn aan de bouw. Voorafgaand aan de *spatial turn* bekleedden ruimte en plaats lange tijd een marginale positie, omdat „*space and place have been treated as taken-for-granted containers, or ‘neutral grids’*

¹¹ H. White, *Metahistory. The historical imagination in nineteenth-century Europe* (Londen, 1973; herdr. 2014) en C.J. Geertz, *The interpretation of cultures* (New York, 1973; herdr. 2017).

¹² M. de Certeau, *The practice of everyday life* (Los Angeles, 1984); M. Foucault, ‘Of other spaces’, *Diacritics* 16:1 (1986), 22–27; H. Lefebvre, *The production of space* (Oxford, 1991).

¹³ E.W. Soja, *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory* (Londen, 1989).

¹⁴ E. Postma, ‘Het kerkgebouw als utopische ruimte’, *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 25 (2009), 157–183, aldaar 167–169.

¹⁵ Lefebvre, *The production of space*, 40, 285 en 369.

¹⁶ D.W. Harvey, *Social justice and the city* (Oxford, 1973; herdr. 1988); E.W. Soja, *The political organization of space* (Washington, 1971); Soja, *Postmodern geographies*; E.W. Soja, *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places* (Oxford, 1996); K. Knott, *The location of religion. A spatial analysis* (Londen, 2005).

for the more important social activities taking place within it."¹⁷ Naderhand is deze theorie niet alleen overgegaan in academische disciplines als geografie, bouwkunde en stedelijke planologie, de *spatial turn* is gaandeweg ook een gangbaar begrip geworden binnen de gedrags- en geesteswetenschappen, waaronder de geschiedwetenschap.¹⁸

Een van de eerste wegbereiders die architectuur van openbare gebouwen, hun publieke functies en politieke cultuur als onderzoeksobject op de wetenschappelijke agenda plaatste was de Amerikaanse socioloog Harold D. Lasswell.¹⁹ In zijn postuum verschenen werk *The Signature of Power* demonstreerde hij dat de vormgeving van civiele, militaire, gerechtelijke en legislatieve gebouwen een uitwerking heeft op de waarden die ze uitdragen aan de omgeving.²⁰ En dit ontstaat doordat gebouwen communiceren door middel van „*messages that are both intended and inadvertent. These messages portray a group's feelings about itself and the way it wants to be estimated by the environment.*”²¹ Gebouwen worden door hem gezien als uiterlijke representaties van maatschappelijke en politieke verhoudingen. Aangezien Lasswell zich in zijn onderzoek heeft gericht op architectuur in het algemeen, verschilt het van onderzoeken die later zijn gepubliceerd. Wetenschappers die na hem gekomen zijn, hebben namelijk gebruikgemaakt van een of meerdere specifieke bouwwerken om hun hypothese(s) over plaats en ruimte te verduidelijken.

Een van de eersten die het Lasswelliaanse onderzoeksobject architectuur gebruikte in combinatie met een hele reeks aan voorbeelden – zoals paleizen, graftombes, tempels of kerken – was de Canadese politicoloog David Milne. In zijn artikel '*Architecture, Politics and the Public Realm*' verwoordde hij de symbolische rol die architectuur speelt in relatie tot politiek.²² Voor Milne zijn gebouwen uiteindelijk niet alleen uiterlijke omhulsels van maatschappelijke instituten, maar zorgen ze ook voor het opleggen van politieke eisen. Architectuur geeft bouwwerken vorm die geschikt zijn voor de representatie van macht en de standvastigheid van instituten. Daarnaast moet architectuur het denkbeeld over de samenleving op de juiste wijze kunnen overbrengen.²³ Het waren de Amerikaanse politicoloog Charles T. Goodsell en stedenbouwkundige Lawrence J. Vale die vervolgens zowel Lasswell als Milne aanhaalden in

¹⁷ B. Benwell en E. Stokoe, *Discourse and identity* (Edinburgh, 2006), 210-211. Vgl. A. Gupta en J. Ferguson, 'Beyond culture. Space, identity and the politics of difference', *Cultural Anthropology* 7:1 (1992), 6-23 en J. Wallwork en J. Dixon, 'Foxes, green fields and Britishness. On the rhetorical construction of place and national identity', *British Journal of Social Psychology* 43 (2004), 21-39.

¹⁸ Y. Blank en I. Rosen-Zvi, 'The spatial turn in social theory', *Hagar* 10:1 (2010), 1-6.

¹⁹ Lasswell, *The signature of power*.

²⁰ Ibidem, 47-58.

²¹ Ibidem, 89-90.

²² D. Milne, 'Architecture, politics and the public realm', *Canadian Journal of Political and Social Theory* 5:1/2 (1981).

²³ Ibidem, 131-146.

hun studies over architectuur.²⁴ Waar Lasswell nog ingaat op architectuur in het algemeen en de communicatieve functie daarvan in de samenleving en Milne zich richt op de politieke symboliek van een breed scala aan bouwwerken, gaan Goodsell en Vale specifiek in op bouwstijlen van parlamentsgebouwen. Ze illustreren dit door gebruik te maken van treffende voorbeelden, zoals het Paleis van Westminster en de architectuur uit postkoloniale landen of het Griekse en Romeinse tijdperk. De vormgeving van parlamentsgebouwen geeft immers uiting aan bepaalde politieke opvattingen en waarden.²⁵

Vale laat in zijn boek *Architecture, Power and National Identity* zien dat ruimtelijkheid in parlamentsgebouwen een uitwerking is van een machtsbalans tussen politieke en culturele krachten. Hij constateert vooral dat overheden telkens geneigd zijn om hun macht te demonstreren door overdreven esthetische vormgeving.²⁶ Het accent op een architectonische weergave onderstreept meteen het verschil ten opzichte van Goodsell's artikel. Vale legt in zijn werk meer de nadruk op de variatie aan bouwstijlen, terwijl Goodsell zich hoofdzakelijk bezig houdt met de gelijkenis tussen parlementaire architectuur en het effect dat deze heeft op de vorming van politieke cultuur. Zo bestendigt zijns inziens architectuur het verleden, manifesteert het zich in het heden en conditioneert het de toekomst.²⁷ De effecten van architectuur op politieke cultuur maakt Goodsell inzichtelijk door drie lenzen voor te houden. Kijkend door de eerste lens, ziet hij het behoud van het verleden gebeuren door symboliek, façades en het vestigen van een gebouw op een nationale herinneringsplaats (*lieux de mémoire*). De tweede zienswijze is voor Goodsell voornamelijk een van de non-verbale uitdrukking van hedendaagse mentaliteit en waarden die zich vooral in het interieur manifesteren. De derde dimensie die hij ziet terugkomen in gebouwen is de menselijke gedragsconsequentie die ook een doorwerking heeft in de toekomst. Architectuur draagt namelijk bij aan het kanaliseren en reguleren van intermenselijk gedrag, zoals fluisteren in plechtige ruimtes.²⁸ Het laat zien dat gebouwen verschillende functies kunnen hebben die worden ingevuld door het menselijk gedrag.

Goodsell's artikel uit 1988 is het vertrekpunt geweest voor zijn latere werk *The American Statehouse* waarin hij negenenveertig parlamentsgebouwen van de vijftig Amerikaanse deelstaten onder de loep neemt.²⁹ De basis voor deze vergelijkende studie ligt,

²⁴ C.T. Goodsell, 'The architecture of Parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18 (1988), 287-302 en Vale, *Architecture*.

²⁵ Goodsell, 'The architecture of Parliaments', 289-291 en Vale, *Architecture*, 10.

²⁶ Vale, *Architecture*, 293.

²⁷ Goodsell, 'The architecture of Parliaments', 289.

²⁸ Ibidem, 289-301.

²⁹ Goodsell, *The American statehouse*.

net als voorheen, in de drie door hem gearticuleerde zienswijzen. Om de betekenis van parlamentsgebouwen te doorgronden heeft hij namelijk eerst een ideaal ontwerp moeten destilleren. Goodsell maakt inzichtelijk dat de meest fundamentele les die getrokken kan worden uit de vormgeving en visie op ruimtelijkheid van parlamentsgebouwen, is dat de deelstaatregering niet als één gecentraliseerd systeem moet worden beschouwd, maar eerder als een pluralistische samenhang van gescheiden machten.³⁰ Met deze conclusie heeft hij willen aangeven dat architectuur een uitwerking heeft op gezag en politieke cultuur. Hij laat niettemin onbesproken op welke wijze de ruimtelijkheid van een parlamentsgebouw daadwerkelijk wordt ingevuld en wat dit uiteindelijk zegt over het gebouw zelf. Daarnaast heeft Goodsell in deze studie bovenal zijn persoonlijke invulling van ruimtelijkheid naar voren willen brengen.³¹ Zodoende heeft hij geen analyse losgelaten op de invulling of beleving van de actoren die deze parlementaire ruimtes daadwerkelijk gebruiken. En daarmee verschilt *The American Statehouse* nauwelijks van soortgelijke politicologische studies. In deze scriptie over de RvE, zal die actor-analyse juist wel centraal worden gesteld.

§ **Politieke architectuur en natiestaten**

Publicaties binnen de politieke geschiedenis waarin de koppeling tussen actoren, nationale bouwwerken en architectonische vormgeving worden gelegd, zien we terugkomen bij de bekende politieke cultuurhistoricus Michael S. Cullen.³² De verbinding die hij maakte was enkel mogelijk door de invalshoeken die Lasswell, Vale en Goodsell hebben aangereikt. Zij hebben met hun hypotheses criteria voorgesteld waar Cullen op kon voortbouwen. Als wetenschapper die werkt vanuit de *cultural turn*, heeft hij zich toegelegd op de Duitse Rijksdag. Dit parlamentsgebouw fungeert als herinneringsplaats voor de wordingsgeschiedenis van het hedendaagse Duitsland. Zo is naar de opvatting van Cullen de vormgeving van het Rijksdaggebouw weliswaar minder relevant, maar zit het hem „*vor allem in seiner Symbolkraft und seinem symbolgehalt*” aangezien „*eine Geschichte des Reichstags zugleich auch eine Geschichte von Parlamentarismus und Demokratie in Deutschland [ist]*.”³³ Want vaak symboliseerde het Rijksdaggebouw een nationaal podium waarop politici ongehinderd konden opereren. Cullen heeft met zijn analyse laten zien dat de functie en de symbolische betekenis van het belangrijkste Duitse parlamentsgebouw onderhevig is aan het krachten spel van de

³⁰ Ibidem, 131.

³¹ Ibidem, xi.

³² M.S. Cullen, *Der Reichstag. Die Geschichte eines Monumentes* (Berlijn, 1983; herdr. 2015) en M.S. Cullen, *Der Reichstag. Parlament, Denkmal, Symbol* (Berlijn, 1995).

³³ Cullen, *Der Reichstag*, 10.

tijdsgeest. Het gevolg is een aflatende wisselwerking in de relatie tussen de uiterlijke vormgeving en de ontstane politieke cultuur van de gebouwen zelf.

Een ander inzicht laten politicologen Thomas A. Markus en Philip Manow zien. Zij gaan weliswaar in op de symbolische en sociologische betekenis van bouwwerken, maar ze doen dit vooral door een nadruk te leggen op de vormgeving van het interieur.³⁴ Markus ziet ruimtelijke indeling van gebouwen als voornaamste betekenisgever aan de subjectieve beleving van machtsrelaties.³⁵ Manow gaat nog een stap verder dan Markus door de premisse op te werpen dat de inrichting van gebouwen en de wijze waarop ze door actoren gebruikt worden veelmeer iets zeggen over de politieke normen en waarden van een land, dan over bouwwerken op zich.³⁶

§ **Politieke cultuur, plaats en ruimte in Nederlandse werken**

In de voorgaande paragraaf is inzichtelijk gemaakt dat auteurs die na Lasswell kwamen zich niet alleen hebben toegelegd op de onderliggende symbolische betekenis van gebouwen. Zij hebben ook de functionaliteit van ruimtes en de manier waarop deze door de tijd veranderde bestudeerd. In 1990 doet het onderwerp in Nederland zijn intrede.³⁷ Het was historicus Hans Righart die in dat jaar pleitte voor een heropleving en herdefiniëring van het begrip politieke cultuur, waaronder ook objecten zoals parlement(s)en(gebouwen), het koningschap of soevereiniteit vallen.³⁸ In Righarts ogen was het begrip politieke cultuur nog onvoldoende scherp gearticuleerd. De paraplu van de politieke cultuur reikt namelijk verder dan alleen samenhangende politieke ideologieën. Het is een begrip dat voortdurend in ontwikkeling is. Onder de bewegelijke bovenlaag van de evenementen bevindt zich – naar Braudelliaanse opvatting – de trage onderstroom van de politieke cultuur. Ook instituten en politiek gedrag kunnen daar deel van uitmaken, althans in zoverre dat ze collectieve opvattingen over politiek reflecteren. Hierbij valt te denken aan minder grijpbare en meer irrationale producten van de menselijke geest, zoals mythen, symbolen en religieuze noties. Politieke cultuur is volgens Righart alles wat gerelateerd kan worden aan politieke objecten. Niet enkel politieke instituten en het spel van de politiek, maar ook omgevingsfactoren kunnen hieronder worden geschaard. Dit komt omdat politieke cultuurhistorici nu eenmaal „*gevoelig [maakt] voor de omgeving van*

³⁴ Markus, *Buildings and power* en Ph. Manow, *Im Schatten des Königs. Die politische Anatomie demokratischer Representation* (Frankfurt am Main, 2008).

³⁵ Markus, *Buildings and power*, 12-17.

³⁶ Manow, *Im Schatten des Königs*, 16-26.

³⁷ H. Righart, 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur' in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990), 11-26.

³⁸ Vgl. D. Kavanagh, *Political culture* (Londen, 1972) en Righart, 'Politieke geschiedenis', 15.

politieke systemen; het scherpt oog voor het informele, het ‘ondergrondse’, voor de geluiden, die niet in direkt politieke termen gearticuleerd worden.”³⁹ Alleen door ook hier aandacht op te vestigen kan inzichtelijk worden gemaakt dat nationale instituten en processen vaak door gebeurtenissen worden gekleurd.⁴⁰

Historicus en voormalig Tweede Kamerlid Theo Brinkel gaat met zijn artikel *‘Het verband tussen bouw en boodschap’* op beschouwende wijze in op politieke verhoudingen die tot uitdrukking komen in het ontwerp van parlamentsgebouwen.⁴¹ Hij concludeert dat uit de architectuur van parlamentsgebouwen valt af te leiden op welke wijze men destijds dacht over democratie, de functie van de volksvertegenwoordiging, de relatie met de uitvoerende macht en de waarden die opdrachtgevers belangrijk vonden om door te geven aan volgende generaties.⁴² Maar hoe dit exact tot uitdrukking komt, verklaart hij vooral door niet-Europese parlamentsgebouwen onder de loep te nemen. De Nederlandse praktijk blijft in dat opzicht betrekkelijk onderbelicht. Een omvangrijker artikel over het effect dat een parlamentsgebouw kan hebben op de heersende politieke cultuur, werd in 2008 geschreven door historici Carla Hoetink en Erie Tanja.⁴³ Zij gaan verder dan Brinkel en zien vooral dat de aard van de debatcultuur voor een groot deel beïnvloed wordt door de omstandigheden in en rondom de plenaire vergaderzaal.⁴⁴ Daarmee gaan Hoetink en Tanja niet zozeer in op de externe vormgeving van het Tweede Kamergebouw, maar wordt wel duidelijk hoe het bouwwerk op zichzelf een bijdrage geleverd heeft aan het scheppen van een ‘nieuw’ parlementair bestel of ordening.

In 2015 verscheen een verfijnde analyse over het politieke hart van Nederland met het proefschrift *Het belang van het Binnenhof* van historicus Diederik Smit.⁴⁵ Hij heeft onderzocht wat de gebouwen van het Binnenhof uitdragen in relatie tot de politieke cultuur en de wijze waarop architectuur de politieke en democratische aspecten daarvan gevormd heeft. Dit heeft Smit ertoe bewogen een breder spectrum aan factoren te nemen en verder te kijken dan enkel de ideeën achter het ontwerp van een gebouw. Naast denkbeelden over de uitstraling van het regeringscentrum spelen bij de inrichting van de ruimte immers ook zaken als functionaliteit en traditie een rol.⁴⁶ Want parlementaire bouwwerken moeten vooral functioneel zijn en in

³⁹ Righart, ‘Politieke geschiedenis’, 16.

⁴⁰ Ibidem, 19.

⁴¹ T.B.F.M. Brinkel, ‘Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlamentsgebouwen’ in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990), 151-165.

⁴² Ibidem, 152.

⁴³ A. Hoetink en E. Tanja, ‘Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer’ in: C.C. van Baalen (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Amsterdam, 2008).

⁴⁴ Ibidem, 87-88.

⁴⁵ D.E.J. Smit, *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam, 2015).

⁴⁶ Ibidem, 12.

dienst staan van de representatieve werking van de democratie.⁴⁷ Toch is voor Smit de symbolische betekenis van uiterlijke vormgeving van regerings- en parlamentsgebouwen minder eenduidig dan voorheen verondersteld. In Nederland was geen sprake van een nationale architectuur met een rijke staatssymboliek. Daardoor was representatieve huisvesting een ingewikkelde kwestie.⁴⁸ Men diende voortdurend rekening te houden met omgevingsfactoren, praktische omstandigheden en de materiele en spirituele erfenis van het verleden. Voor Smit zijn „*vorm en functie van een regeringscentrum enkel te begrijpen als de uitkomst van een samenspel tussen verschillende factoren, waarvan meer nog dan de opvatting over representatie, de functionaliteit van het complex en de omgang met historisch erfgoed de belangrijkste zijn.*”⁴⁹ Architectuur en politiek zijn aldus dynamisch, waardoor gebouw en ruimte aan verandering onderhevig zijn. Dat Brinkel in zijn artikel de geschiedenis van parlamentsgebouwen in landen als de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en België voorafgaand aan de twintigste eeuw beschrijft en Nederland in veel beperktere mate aan de orde komt, is volgens Smit te verklaren doordat het Nederlandse parlement zijn vroegmoderne karakter, dat „*al eeuwenlang gekenmerkt werd door kleinschaligheid en diversiteit*”, grotendeels wist te behouden.⁵⁰ Dit leidt er in de ogen van Smit toe dat, in tegenstelling tot de opvatting van auteurs als Goodsell, Vale, Manow of Brinkel, regerings- en parlamentsgebouwen niet stevast beschouwd kunnen worden als een afspiegeling van een politiek systeem.⁵¹

§ Over plaats en ruimte op het literaire snijvlak van Europa

Met het overzicht van publicaties uit de voorgaande paragraaf is inzichtelijk gemaakt dat vanaf de jaren zeventig een belangrijke basis is gelegd voor onderzoek naar architectuur in relatie tot politieke (culturele) betekenis binnen het nationale bestel. Literatuur over plaats, ruimte en politiek heeft bovendien geleidelijk aan ook een historische component gekregen. Er is door de jaren heen veel onderzoek verricht naar de EU en haar voorlopers.⁵² Het heeft zich alleen niet toegespitst op de onderzoekscomponenten waar we het zojuist over hebben gehad. Als het

⁴⁷ Ibidem, 199.

⁴⁸ Ibidem, 278-279.

⁴⁹ Ibidem, 289.

⁵⁰ Ibidem, 152.

⁵¹ Ibidem, 18.

⁵² F. Micklinghoff, *Europa nu. Het verhaal van de Europese eenwording* (Leiden, 1984); D.W. Urwin, *The community of Europe. A history of European integration since 1945* (New York, 1991); E. Bussière en M. Dumoulin et al., *Europa. De Europese idee en identiteit, van de Griekse oudheid tot de 21e eeuw* (Antwerpen, 2001); S. Henig, *The uniting of Europe. From consolidation to enlargement* (Londen, 2002); D. Dinan, *Europe recast. A history of European Union* (Basingstoke, 2004); D. Dinan, *Ever closer Union: an introduction to European integration* (Basingstoke, 2010); M. Dedman, *The origins and development of the European Union 1945-1995. A history of European integration* (New York, 2010); K.K. Patel (red.), *Europeanization in the twentieth century. Historical approaches* (Basingstoke, 2010) en W. van Meurs e.a., *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van Europese integratie* (Nijmegen, 2013).

al over Europese bouwwerken gaat, beperkt het zich slechts tot vluchtige passages die ver weg blijven van onderwerpen als de invloed van de actor op het gebouw of de manier waarop dit in relatie wordt gebracht met de boodschap. Nog schaarser is de literatuur die over de RvE gaat. Helemaal onderbelicht is de RvE beslist niet. In die literatuur wordt hoofdzakelijk ingegaan op de rol die de RvE gespeeld heeft bij het Europese eenwordingsproces of mensenrechten, het belangrijkste veld waarop de RvE tegenwoordig actief is. Slechts een aantal werken gaat daadwerkelijk in op de ontstaansgeschiedenis van de RvE.

Willen we niettemin gebouwen, plaats en ruimte als onderzoekscomponent hierin betrekken, dan kan het boek *The Capital of Europe* van de Duitse historica Carola Hein en de bundel *Das Parlament als Kommunikationsraum* van historici Andreas Schulz en Andreas Wirsching et al. worden aangehaald.⁵³ Hein heeft onderzoek verricht naar de huisvesting van Europese instituten in steden als Brussel, Straatsburg en Luxemburg. De vormgeving van die steden heeft bijgedragen aan het Europese eenheidsstreven en de daaraan gekoppelde ‘Europese identiteit’.⁵⁴ Zij legt zich met name toe op stedelijke planologie en de daaruit voortkomende architectonische implicaties, aangezien „*European spatial politics can potentially contribute to the creation of a more cohesive political community if European symbolism is translated into specific incentives and opportunities.*”⁵⁵ Afgezien van een korte ontstaansgeschiedenis van Europese gebouwen, blijft zij verder weg van de betekenis die deze bouwwerken hebben gehad op de vorming van de RvE. De bundel *Das Parlament als Kommunikationsraum* is een verzameling van voordrachten die zijn gehouden op verscheidene congressen van de *Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien* (KGParl). Er wordt weliswaar door verschillende auteurs ingegaan op parlementaire culturen op het Europese continent, het blijft min of meer een gescheiden reeks van casussen die nauwelijks diep ingaan op de architectonische en theoretische aspecten van parlamentsgebouwen. Wel geven Schulz en Wirsching et. al. aan dat parlementen zich sinds het midden van de negentiende eeuw op visuele en theatraal enscenerende wijze ontwikkeld hebben in de richting van een „*parlamentarischen Repräsentationskultur*”. Zo heeft externe alsmede interne (architectonische) symboliek bijgedragen aan een verandering in machtsverhoudingen.⁵⁶ De subtiële nuances en paradoxen van deze tendens worden vervolgens

⁵³ Hein, *The capital of Europe* en A. Schulz en A. Wirsching (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Düsseldorf, 2012).

⁵⁴ Hein, *The capital of Europe*, xi.

⁵⁵ Hein, *The capital of Europe*, 170.

⁵⁶ Schulz en Wirsching, *Parlamentarische Kulturen in Europa*, 20-21 en A. Biefang, ‘Visualisierungen des Parlamentarismus im 19. Jahrhundert. Ein Problemaufriss in europäischer Perspektive’ in: A. Schulz en A. Wirsching (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Düsseldorf, 2012), 355–370.

door historica Ines Soldwisch in haar artikel *‘Die Gebäude des Europäischen Parlaments’* in verband gebracht met de vormgeving van het Europapaleis en in mindere mate het Europahuis.⁵⁷ In haar ogen dient het gebouw – dat zij vooral beschouwt als de zetel van het EP – zich te doen kennen als representatief ‘instituut’ binnen het Europees institutionele landschap.⁵⁸

Het belang van de genoemde publicaties uit deze historiografische paragrafen zit in het inzichtelijk maken van architectuur als een aanvullende en enigszins richtinggevende factor voor politieke cultuur, het gedrag van mensen en onderlinge (machts)verhoudingen. Auteurs hebben gekeken naar de sturende rol die de architectonische dan wel de ruimtelijke dimensie bezit, maar verder dan nationale bouwwerken, zoals parlamentsgebouwen, reiken zulke onderzoeken niet of nauwelijks. Bovendien hebben ze geen oog gehad voor de wijze waarop gebouwen van invloed zijn geweest op de boodschap van Europese instituten. Hoewel politicologen hebben aangegeven waarop moet worden gelet bij de relatie tussen bouw en boodschap, hebben zij altijd gezocht naar grotere normatieve patronen en modelmatigheden. Historici hebben geprobeerd om architectuur, plaats en ruimte in de tijd en context te plaatsen. Deze scriptie sluit nauw aan bij de bovengenoemde onderzoekbenadering(en), maar zal twee elementen hier expliciet aan toevoegen. Allereerst zal het onderzoek de discussies tussen actoren over de bouwwerken inzichtelijk maken. Daarnaast zal het onderzoek zich begeven op het niveau van de RvE en de uitdrukkingsvorm die het Europahuis en het Europapaleis zijn geweest voor de idealen en aspiraties van de RvE. Daarmee is deze scriptie een belangrijke aanvulling op de bestaande geschiedschrijving over bouwwerken die het Europese integratieproces hebben bevorderd.

§ Probleemstelling en onderzoeksvragen

De RvE is een van de oudste naoorlogse Europese instellingen, opgericht in 1949. Toch blijft de organisatie voor velen in nevelen gehuld. Het Europese toneel werd geleidelijk aan overgenomen door het Europese ‘politieke’ project dat uiteindelijk zou uitmonden in de EU. Dit is voor een deel te verklaren doordat met het ondertekenen van de Verdragen van Rome (1957), een afscheid gemarkeerd werd van de ambities van het idealistische europeanisme dat de RvE voorstond en de opkomst van een functionalistisch en technocratisch Europa.⁵⁹

⁵⁷ I. Soldwisch, *‘Die Gebäude des Europäischen Parlaments in Straßburg, Luxemburg und Brüssel als Orte der Kommunikation und Repräsentation 1979-2004’* in: A. Schulz en A. Wirsching (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Düsseldorf, 2012), 423-451.

⁵⁸ Ibidem, 427.

⁵⁹ Van Meurs e.a., *Europa in alle staten*, 190.

Ondanks de EU's aanzienlijke positie zijn meer landen lid van de RvE. Toch geniet de RvE minder bekendheid dan zijn Europese tegenhanger. Dit heeft een weerslag op het wetenschappelijk onderzoek, waardoor het zich voornamelijk toelegt op de EU en haar voorlopers. In studies over de RvE ontbreekt het aan een bestudering van het Europahuis en het Europapaleis, de (interne) discussie die ze teweeg hebben gebracht en de daaruit voortvloeiende boodschap van de RvE als Europese organisatie.

Vanuit een wetenschappelijk oogpunt is het interessant om onderzoek te doen naar die combinatie, omdat daar weinig bekend over is. Maar dat aan iets geen ruchtbaarheid is gegeven, maakt het nog niet per definitie relevant. Historisch onderzoek naar de vormgeving, inrichting en symboliek van bouwwerken als een manier om een boodschap te bestuderen is essentieel. Het zal namelijk een bijdrage leveren aan het begrijpen van de relatie tussen Europese openbare gebouwen en de idealen en aspiraties van de RvE in het Europese landschap. Dit onderzoek draagt bij aan het begrijpen van de variaties van bouw en boodschap die naar voren zijn gekomen in het Europahuis en het Europapaleis. Binnen de conventionele historiografie is dit aspect van de wordingsgeschiedenis van Europese instituten en belangrijker nog, de RvE, onderbelicht gebleven.

In de voorgaande paragraaf is aangetoond dat onderzoek naar gebouwen grotendeels gebeurde door sociologen, politicologen, stedenbouwkundigen en kunsthistorici.⁶⁰ Historici zijn zich geleidelijk aan ook gaan interesseren voor dit onderzoeksobject. Zij hebben zich vooral toegelegd op nationaal parlementaire complexen. Nu is vormgeving, inrichting en symboliek van het Europahuis en het Europapaleis een wezenlijk onderdeel in een studie naar de idealen en aspiraties van de RvE. In tegenstelling tot de meeste bestaande publicaties zal dit onderzoek meer zijn dan een analyse van gebouwen vanuit het oogpunt van de onderzoeker zelf. De nadruk ligt vooral op de invalshoeken van de RvE. Zo is hoofdvraag ontstaan: welke motiveringen kwamen naar voren in de discussies binnen de RvE over de totstandkoming van het Europahuis en het Europapaleis en wat voor uitdrukkingsvorm zijn deze twee gebouwen vervolgens geweest voor de idealen en aspiraties van de RvE als Europese organisatie tussen 1949 en 1977? Het antwoord op deze hoofdvraag zal in de komende hoofdstukken stapsgewijs zichtbaar worden. De tijdsperiode voor dit onderzoek is gekozen, omdat de RvE in 1949 werd opgericht en in 1977 de openingsceremonie van het Europapaleis plaatsvond. Complementair aan de hoofdvraag is een aantal deelvragen:

⁶⁰ Zie hiervoor de paragraaf 'Aanzetstenen van onderzoek'.

- a. Waarom werd Straatsburg als vestigingsplaats voor de RvE gekozen en hoe was men gekomen tot de bouw op het terrein *Place Lenôtre*?
- b. Wat voor soort boodschap heeft de RvE met enerzijds het Europahuis en anderzijds het Europapaleis geprobeerd uit te dragen?
- c. Hoe hebben politici, diplomaten, ambtenaren en/of architecten voorafgaand en tijdens de bouw tegen het Europahuis en het Europapaleis aangekeken?

§ Onderzoeksmethoden en beperkingen van het onderzoek

Om te achterhalen hoe het Europahuis en het Europapaleis bij hebben gedragen aan de vorming van de RvE, zullen verschillende bronnen, vooral primaire bronnen van de RvE en de stad Straatsburg, worden onderzocht. Dit loopt uiteen van officiële notulen en memoranda tot toespraken en rapporten. Ook wordt het aangevuld met (technische bouw)tekeningen, persberichten en brochures. Gezamenlijk bieden deze bronnen een bruikbaar overzicht waaruit motiveringen van de RvE kunnen worden opgemaakt. Omdat geen archiefinventaris voorhanden is geweest, was het in eerste aanleg gissen welke stukken konden bijdragen aan het onderzoek. Om het gewenste primaire bronmateriaal toch op het spoor te komen, is gebruik gemaakt van de zogenaamde sneeuwbalmethode. In bepaalde bronnen werd namelijk direct verwezen naar ander relevant materiaal, wat uiteindelijk leidde tot het totaal aan primaire documenten die de basis hebben gevormd voor dit onderzoek. Secondaire bronnenpublicaties worden in beperktere mate meegenomen. Een deel van het primaire bronnenmateriaal kon digitaal worden opgevraagd bij het archief of was reeds in digitaliseerde vorm aanwezig op de officiële archiefwebsite van de RvE (coe.int). Een ander gedeelte was nog niet vrijgegeven. Het onderzoek werd verder beperkt doordat ikzelf geen fysieke inzage kon krijgen in het beschikbare archiefmateriaal. Het archief van de RvE in Straatsburg is niet toegankelijk voor externen. Zodoende was ik aangewezen op de archiefmedewerkers van de RvE om mij te voorzien van de benodigde stukken. Tevens is gebruik gemaakt van het archief van Straatsburg (archives.strasbourg.eu), dat vooral geraadpleegd is in het kader van de aanloop naar de bouw van het Europahuis.

De primaire bronnen die wel beschikbaar waren, zijn geanalyseerd aan de hand van de gebezigde discussies tussen en de motiveringen van de Secretarissen-Generaal, de Ministeriele Vertegenwoordigers, de bouwcommissie (*Working Party on the Council of Europe Buildings*) en de twee architecten. Als de Raadgevende Vergadering, het Comité van Ministers of overige partijen hierin worden betrokken, is dit louter omdat het noodzakelijk is voor de analyse tussen actor en gebouw of omdat vanuit de voorgaande organen daartoe een gericht appèl is gedaan.

Bij het bestuderen van dit gevarieerde corpus aan materiaal is geprobeerd om causale verklaringen te ontdekken en een kritische (discours)analyse los te laten op de inhoud. De volledige context waarin een bron tot stand gekomen is, moet ook worden onderzocht om de inhoud ervan te kunnen begrijpen. Een onderzoeker kan niet zomaar gaan grasduinen door het beschikbare bronnenmateriaal. Uit voorgaande studies, variërend van Lasswell tot Milne, hebben we kunnen opmaken dat bijvoorbeeld de communicatieve en symbolische werking van gebouwen een belangrijke functie kan zijn. Of dat de vormgeving van een gebouw iets kan zeggen over de voorstelling van macht die een actor daarmee probeert uit te dragen. Dit zijn simpelweg enkele aspecten waarop gelet moet worden bij het onderzoeken van bronnenmateriaal van de RvE. Ook biedt de reeds opgevoerde Thomas A. Markus enige aanknopingspunten. In zijn werk *Buildings and Power* heeft hij een aantal punten voor gebouwen uitgelicht waaraan een onderzoeker kan vastgehouden.⁶¹ Zo is het mogelijk te kijken naar: functie, vorm en ruimte. De ‘functie’ zijn de expliciete en impliciete activiteiten die in het gebouw plaatsvinden. Met de ‘vorm’ doelt Markus op geometrische eigenschappen, maatverhoudingen en aankleding (oftewel ‘stijl’). Tenslotte doelt hij met ‘ruimte’ op de locatie, volgorde en verbinding van, tussen en in vertrekken.

Met dit alles in het achterhoofd is een goede selectie uit het bronnenmateriaal bestudeerd die inzichtelijk heeft kunnen maken op welke wijze de RvE, het Europahuis en het Europapaleis heeft willen neerzetten ten gunste van zijn uit te dragen boodschap.

§ Opbouw van de scriptie

In het eerste hoofdstuk zal in kaart worden gebracht welke ontstaansgeschiedenis de RvE heeft doorgemaakt en waarom gekozen is voor Straatsburg als vestigingsplaats. De twee daaropvolgende hoofdstukken zullen ingaan op de discussies binnen de RvE over de totstandkoming van het Europahuis en het Europapaleis. In verschillende paragrafen zal worden stilgestaan bij de vormgeving, functionaliteit en ruimtelijkheid van de twee gebouwen door de indeling en het (uiterlijke) vertoon naar voren te halen. Het laatste hoofdstuk zal de conclusie zijn en daarin zullen enkele bespiegelingen worden geuit.

⁶¹ Markus, *Buildings and power*.

1 Bouwen op het verleden

„The pursuit of peace based upon justice and international cooperation is vital for the preservation of human society and civilisation.”⁶² —

Om de RvE te kunnen doorgronden moeten we allereerst een notie hebben van de (directe) voorgeschiedenis daarvan. In dit hoofdstuk zal daarom in kort bestek en voornamelijk op basis van secundaire literatuur de geschiedenis van de RvE uiteen worden gezet.⁶³ Ook zal de achterliggende motivatie om voor Straatsburg te kiezen als vestigingsplaats van de RvE hierin worden meegenomen.

§ 1.1 Zoektocht naar een Europese gemeenschap

Het naziregime van Adolf Hitler had door zijn oorlogszuchtige houding het Europese continent in een conflict gestort dat zijn weerga niet kende. De Europese bevolking verlangde naar vrede. Een verenigd Europa kon hieraan bijdragen, alleen de motivaties om de vrede stempel te laten herrijzen, verschilden per land. Voor Duitsland was het een manier om te komen tot wederopbouw en rehabilitatie. Frankrijk zag het eerder als een prestige kwestie en het Verenigd Koninkrijk wilde er onder meer zijn economische slagkracht mee vergroten. De meest concrete stap in de richting van Europese integratie ontstond in september 1946. Het *‘International Committee for the Study of European Questions’* werd toen opgericht, dat het advies uitbracht om te komen tot een verenigd Europa.⁶⁴ Een van de bekendste voorvechters voor dit ideaal was misschien wel de Britse staatsman Sir Winston Churchill. Tijdens een bijeenkomst aan de Universiteit Zürich riep hij de volkerengemeenschap van Europa op tot een „*regional structure called the United States of Europe, and the first practical step will be to form a Council of Europe.*”⁶⁵ Alleen door het samengaan van aardsvijanden Frankrijk en Duitsland, kon een

⁶² Verenigde Naties, ‘Statute of the Council of Europe’ <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2087/volume-87-I-1168-English.pdf>> [geraadpleegd 17 februari 2018].

⁶³ Voor een gedetailleerde historische ontwikkeling voorafgaand aan de vorming van de RvE, zie Urwin, *The community of Europe*, 13-42 en/of Van Meurs e.a., *Europa in alle staten*, 29-78.

⁶⁴ Urwin, *The community of Europe*, 27-28.

⁶⁵ Council of Europe, ‘Winston Churchill and the Council of Europe’ <<https://www.coe.int/en/web/documents-records-archives-information/winston-churchill-and-the-ce>> [geraadpleegd op 21 november 2017].

radicale vernieuwing op het Europese continent zijn beslag krijgen. Churchill was beslist niet de eerste wegverbreider van Europese integratie. Na afloop van de napoleontische oorlogen en aan het begin van het Congres van Wenen in 1814 opperde Franse hervormingsdenkers Claude-Henri de Saint-Simon en Augustin Thierry het idee van een verenigd Europa. Het zou een duurzame vrede tussen landen bevorderen en samenwerking mogelijk maken. In de loop van de negentiende eeuw en in de periode daarna werd het Europese integratie-ideaal nog vele malen beschreven en nader uitgewerkt, onder meer door politieke denkers als Giuseppe Mazzini, Richard Coudenhove-Kalergi en Aristide Briand.⁶⁶

De oproep van Churchill vlak na de Tweede Wereldoorlog was echter het meest welomschreven en bracht een Europese euforie teweeg. De Europese volkeren verlangden naar vrede. Het toewerken naar een verenigd Europa vormde een concrete stap naar verzoening in een nog door armoede, wraak en haat getekend continent. Nadat het in 1947 opgerichte '*International Committee of the Movements for European Unity*' de noodzakelijke voorbereidingen had getroffen, was het een jaar later eindelijk zo ver. Ongeveer achthonderd vooraanstaande politici en internationale waarnemers vonden hun weg naar het Europees Congres in Den Haag. Want alleen door een verenigd Europa kon de vrije verplaatsing van personen, idealen en goederen in ere worden hersteld.⁶⁷ Op dit congres waren twee opvattingen over de wijze waarop het Europese continent tot elkaar diende te komen: het federalisme en het functionalisme. Het federalistisch ideaal, waar onder andere Frankrijk, Italië, België en Nederland aan vasthielden, ging uit van een supranationale organisatie met een sterke politieke slagkracht. Landen zouden daardoor een deel van hun nationale soevereiniteit moeten inleveren. Een geheel tegenovergestelde weg sloegen de functionaristen in. Een belangrijk deel van dat tegengeluid was afkomstig van het Verenigd Koninkrijk, dat juist de controle en beslissingsbevoegdheid in eigen hand wilde houden. De Britten waren dan ook niet direct enthousiast over de plannen van de federalisten om nationale soevereiniteit af te staan.⁶⁸ Vandaar dat de naam *Raad van Europa* gekozen werd en men de benaming *Europese Unie* liet varen. Want die laatste term zou toch de indruk kunnen wekken dat het hier om een federatief verband van staten ging.⁶⁹

⁶⁶ Van Meurs e.a., *Europa in alle staten*, 30-33.

⁶⁷ Micklinghoff, *Europa nu*, 23-24 en Directorate of Information of the Council of Europe, *The Council of Europe* (z.p., 1967), 6.

⁶⁸ Dinan, *Europe recast*, 23.

⁶⁹ Haller, *An assembly for Europe*, 23-24.

§ 1.2. Van handreiking naar compromis

De federalisten en de functionalisten kwamen pas tot elkaar toen de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman en zijn Britse ambtsgenoot Ernest Bevin in januari van 1949 een compromis voorstelden. Hun voorstel was dat de RvE uit twee gelijkwaardige organen zou bestaan. Het ideaal van politieke integratie kon worden gerealiseerd door een Europese parlementaire vergadering. Een hechte samenwerking tussen gelijkgezinde zelfstandige staten, kwam tot uiting door de vorming van een Comité van Ministers.⁷⁰ Het resultaat werd in Londen op 5 mei 1949 gevierd met de ondertekening van het verdrag tot de oprichting van de RvE. Die kreeg een aanzienlijk mandaat, alleen nationaal defensiebeleid viel daar niet onder. Totdat de Verdragen van Rome in 1957 ondertekend werden en de EG het levenslicht zag, was de RvE de enige internationale organisatie die zich met zowat alle Europese kwesties bezighield. Vanaf 1957 verschoof de taak geleidelijk aan meer richting mensenrechten met als hoogtepunt het EVRM en het EHRM in 1959.⁷¹

Afbeelding 1.¹ Oprichtingsconferentie van de Raad van Europa in Londen, 3 tot 5 mei 1949.

Tijdens de oprichtingsconferentie in 1949, die gehouden werd in *St. James's Palace* van 3 tot en met 5 mei, moest ook consensus worden bereikt over de locatie waar de RvE zich zou gaan vestigen. De Britse afgevaardigde en tevens voorzitter van de vergadering, Bevin, was de persoon die Straatsburg als voorstel bij de delegatie introduceerde, aangezien een „*really vital and symbolic moment in this*

business will come when the Council of Europe first meets on the historic soil of Alsace-Lorraine in a few months' time.”⁷² Maar dat het congres deze suggestie niet eenvoudigweg overnam, blijkt wel uit de discussie die nadien ontstond tussen de verschillende vertegenwoordigers. Zo waren de Deense en Zweedse ministers van Buitenlandse Zaken voorstander van een locatie buiten Frankrijk, een die noordelijker en dus dichterbij gelegen was. De voorkeur van de Deen Gustav Rasmussen ging uit naar Nederland of België, aangezien die landen een internationale reputatie van samenwerking en rechtspleging kenden. Ook waren er volgens de Zweedse minister Östen Undén praktische bezwaren bij Straatsburg, omdat de bereikbaarheid ongelukkig was en het klimaat te wensen overliet. Als het al Frankrijk zou moeten worden, was de omgeving van Parijs hiervoor het meest geschikt. Schuman verzekerde

⁷⁰ Micklinghoff, *Europa nu*, 25.

⁷¹ Haller, *An assembly for Europe*, 24 en Van Meurs e.a., *Europa in alle staten*, 190.

⁷² ARVE, inv.nr. 16806f535e, CE(MIN)FINAL: Minutes of the Conference of Ministers of Foreign Affairs on the establishment of a Council of Europe, 3 tot 5 mei 1949.

zijn Scandinavische collega's dat de Elzashoofdstad voldoende faciliteiten had om de RvE te kunnen huisvesten. Hij refereerde eveneens aan de lange democratische traditie die de stad had en zijn symbolische betekenis. Straatsburg was namelijk drie keer betrokken geweest bij Frans-Duitse conflicten tussen 1871 en 1945. Juist door voor Straatsburg te kiezen, zou recht kunnen worden gedaan aan het Europese verzoeningsproces.⁷³

§ 1.3. Op weg naar een geschikte locatie

Die symbolische betekenis van verzoening om de zetel van de RvE te rechtvaardigen, was een houding die door alle conferentiedeelnemers werd gedeeld. Alleen dat het Bevin was die met Straatsburg kwam aanzetten, is niet zo vanzelfsprekend als door het leeuwendeel van de biografieën over Bevin en de verschillende publicaties over de geschiedenis van de RvE, wordt verondersteld.⁷⁴ Hij zei slechts „(...) *the historic soil of Alsace-Lorraine* (...)” en noemde geen specifieke stad.

In een brief uit 1951 van Bevin aan zijn collegaminister Hugh Dalton bleek de situatie toch iets anders te liggen. Het was niet Bevin, maar Dalton die Straatsburg ingebracht had.⁷⁵ Weliswaar had de Elzashoofdstad een symbolische betekenis, de lokale bestuurders deden er alles aan om de RvE daarin tegemoet te komen.⁷⁶ Dit kan worden afgeleid uit de vraagtekens die historica Claudia Leskien onder meer in haar dissertatie *‘Operation Welcome’* plaatst bij de Europese roeping die aan Straatsburg werd toegeschreven.⁷⁷ Niet alleen ‘Bevins suggestie’ speelde daarin een belangrijke rol, ook invloedrijke gebeurtenissen uit de Europese geschiedenis waren er debet aan.⁷⁸ Evengoed neemt de stad door zijn ligging in het hart van de

Afbeelding 2.^{II} Openingszitting van het Comité van Ministers in het Hôtel de Hanau, 8 augustus 1949.

Afbeelding 3.^{III} Openingszitting van de Raadgevende Vergadering in de aula van het Palais Universitaire, 10 augustus 1949.

⁷³ ARVE, inv.nr. 16806f535e, CE(MIN)Minutes-final: Minutes of the Conference of Ministers of Foreign Affairs on the Establishment of a Council of Europe, 3 tot 5 mei 1949.

⁷⁴ A. Bullock, *Ernest Bevin, Foreign Secretary 1945-1951* (London, 1983), 658; R. Weiler, *Ernest Bevin* (Manchester, 1993), 189; R. Marx, ‘Enjeux intérieurs et choix internationaux de la Grande-Bretagne, 1948-1949’ in: M.T. Bitsch (red.), *Jalons pour une histoire du Conseil de l’Europe, Proceedings of the Strasbourg Colloquy* (Bern, 1997), 49-50; Royer, *The Council of Europe*, 5; Dinan, *Europe recast*, 24; Hein, *The capital of Europe*, 95 en Dinan, *Ever closer Union*, 11.

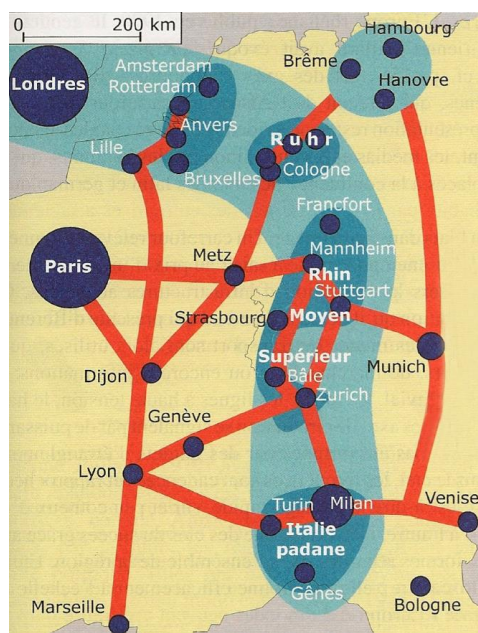
⁷⁵ Labour History Archive and Study Centre, Letter from E. Bevin to E.H.J.N. Dalton, 22 januari 1951 en Wassenberg, *History*, 23.

⁷⁶ Leskien, *Operation welcome*, 60.

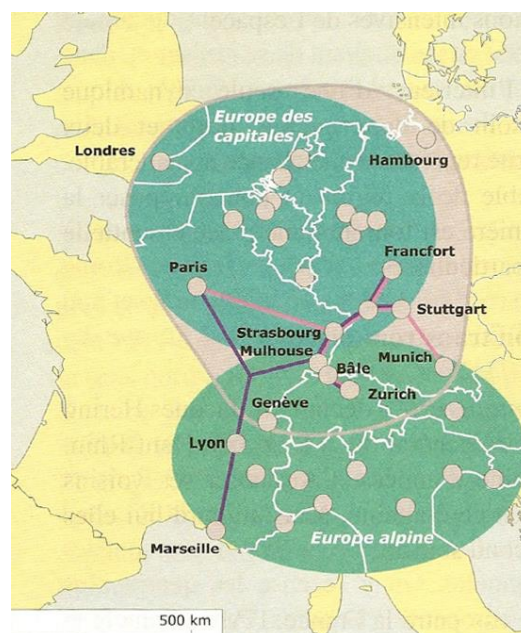
⁷⁷ Voor een wetenschappelijk onderzoek over de consolidatie van Straatsburg als Europese hoofdstad, zie Leskien, *Operation welcome*.

⁷⁸ Ibidem, 83-84.

Europese stedelijke archipel in geografisch opzicht een belangrijke positie in.⁷⁹ De keuze voor Straatsburg is daarmee niet zo uitsluitend symbolisch als aanvankelijk gedacht.

Afbeelding 4. Straatsburg met uitvalswegen.

Afbeelding 5. Straatsburg als Europees centrum.

Nadat in Londen overeenstemming was bereikt over Straatsburg als vestigingsplaats van de RvE, diende een akkoord te worden gesloten met Frankrijk waarin „(...) *the privileges and immunities which the Council shall enjoy at its seat.*” werden gedefinieerd.⁸⁰ De stad lag namelijk op Frans grondgebied. Inspiratie voor deze afspraak werd geput uit een soortgelijk gesloten overeenkomst tussen de Verenigde Staten en de Verenigde Naties in 1947.⁸¹ Op 2 september 1949 werd in Parijs een akkoord met Frankrijk bereikt. Het voorzag onder meer in de juridische en politieke onschendbaarheid ten aanzien van het grondgebied en de gebouwen van de RvE die hierop gevestigd waren.⁸² Nu rees de vraag welke plaats in de stad het Comité van Ministers en de Raadgevende Vergadering ondergebracht konden worden.

Het stadsbestuur van Straatsburg bespaarde kosten noch moeite om de RvE met alle egards te ontvangen. Het stemde in met het ter beschikking stellen van het *Hôtel de Hanau* – dat van 1805 tot 1976 fungeerde als stadhuis – voor het Comité van Ministers en de Raadgevende Vergadering. Om hen hier op een gepaste manier te huisvesten werd zo’n 10 miljoen Franse frank op de stadsbegroting vrijgemaakt. De verbouwing bleek duurder uit te vallen dan verwacht, waardoor het stadsbestuur meer ruimte vrij moest maken op de

⁷⁹ Hein, *The capital of Europe*, 95-112.

⁸⁰ Verenigde Naties, ‘Statute of the Council of Europe’ <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2087/volume-87-I-1168-English.pdf>> [geraadpleegd 17 februari 2018].

⁸¹ ARVE, inv.nr. A.3/49SP, Draft Special Agreement, 1949.

⁸² ARVE, inv.nr. ETS003, Special Agreement relating to the Seat of the Council of Europe, 2 september 1949.

begroting.⁸³ Intussen werd het duidelijk dat het stadhuis te klein was om beide organen van de RvE te huisvesten. Daarom ging men op zoek naar een geschiktere locatie voor de Raadgevende Vergadering, die al gauw werd gevonden in de aula van het *Palais Universitaire*. Daar vond op 10 augustus 1949 de eerste vergadering plaats. Ook deze oplossing bleek van tijdelijke aard, want de Raadgevende Vergadering had slechts de beschikking over het universiteitsgebouw tijdens het academisch zomerreces.⁸⁴ Er moest naar een permanentere oplossing gezocht worden. Alleen dit werd bemoeilijkt doordat de definitieve eisen voor de huisvesting nog niet helder waren.⁸⁵ In november 1949 gaf het Comité van Ministers de opdracht aan Italië, Nederland en het Verenigd Koninkrijk om een drietal experts⁸⁶ aan te zoeken die zouden beoordelen of de twee locatievoorstellen van Secretaris-Generaal Jacques Paris, haalbaar waren.⁸⁷

Het eerste voorstel was een expositiegebouw op het terrein *Wacken*. Dit gebouw werd door de '*Société Fermière de l'Exposition*' gebruikt als expositieruimte. Dit betekende dat er aanzienlijk moest worden verbouwd en men een regeling met de Sociëteit diende te treffen. Daarbij twijfelde de commissie of voldoende beschikbare ruimte aanwezig was voor de plenaire zaal. Een tweede mogelijkheid was *Château de la Robertsau*. Hier was het beletsel dat het landgoed in particulieren handen was en het kasteel te klein zou zijn om alles daarin onder te brengen. Bovendien was de bereikbaarheid aanzienlijk minder dan bij *Wacken*. Toch weerhield dit de commissie niet om verder te kijken dan haar oorspronkelijke opdracht. Ze stelde voor om het *Palais du Rhin* aan te kopen of een geheel nieuw gebouw neer te zetten op *Place de Bordeaux* of het *Place Lenôtre*. Die laatste optie was weliswaar 10% tot 15% duurder, maar aangezien nog geen bestemming vanuit het stadsbestuur voor de bouwgrond gevonden was en het tegenover het wijdverbreide *Parc de l'Orangerie* lag, werd dit wel het meest geschikt bevonden.⁸⁸ Leskien merkt in haar studie op dat het stadsbestuur het *Place Lenôtre* aan de RvE wilde verhuren voor een jaarlijks symbolisch bedrag van 1 frank. Uit de begrotingsopgave is echter gebleken dat de RvE een bedrag van 10 miljoen frank aan het stadsbestuur had betaald

⁸³ AWSB, 'Débats du conseil municipal de la ville de Strasbourg année 1949' <https://archives.strasbourg.eu/data/files/strasbourg.diffusion/images/OCR/2_BA_debats_conseil_municipal_1920_1967_ocr/2_BA_1949/AMC67482_2BA_001949.pdf> [geraadpleegd 22 februari 2018], 250-252.

⁸⁴ ASB, inv.nr. 235MW137, Lettre du Commission Préparatoire du Conseil de l'Europe au Maire, 23 september 1949.

⁸⁵ ASB, inv.nr. 235MW137, Lettre de H. Weber au Maire, 30 september 1949.

⁸⁶ De commissie bestond uit advocaat M.P. Indelli (Italië), architect M.A. Broese van Groenou (Nederland) en diplomaat J.W. Parr (Verenigd Koninkrijk).

⁸⁷ ARVE, inv.nr. 491841, CM(49)PV2: Minutes of the Committee of Ministers, 3 tot 5 november 1949, 80-81 en ARVE, inv.nr. 16805e3b5b, Resolution (49) 36E: Building for the Council of Europe, 5 november 1949.

⁸⁸ ARVE, inv.nr. 619924, CM (49) 11: Report concerning the accommodation of the Council of Europe in Strasbourg, 23 november 1949.

ter compensatie voor het verlies van de grond.⁸⁹ We kunnen ons dan ook afvragen of het stadsbestuur wel zo toegankelijk was zoals eerder verondersteld. Hoe het ook zij, op 10 januari 1950 werd de knoop doorgesneden, zodat de bouw van het Europahuis – dat ongeveer 312 miljoen frank zou gaan kosten – op 6 maart van dat jaar kon aanvangen. Enige haast was geboden, want de Raadgevende Vergadering wilde uiterlijk in augustus in het nieuwe gebouw bijeen komen.⁹⁰

Afbeelding 6.^v Grondgebied van de RvE waarop de locatie (#139) is aangegeven waar het Europahuis in 1950 werd gebouwd met daarnaast het nieuwe Europapaleis uit 1977.

⁸⁹ Vgl. Leskien, *Operation welcome*, 237; ASB, inv.nr. 198MW82, Rapport 2 décembre 1949, 2 december 1949 en ARVE, inv.nr. 507181, CM(49)10: Budget of expenses and receipts for the financial year 1950.

⁹⁰ ARVE, inv.nr. 16805e3b19, Resolution (50) 1: Council of Europe building, 10 januari 1950; ARVE, inv.nr. 619924, CM (49) 11: Report concerning the accommodation of the Council of Europe in Strasbourg, 23 november 1949 en ARVE, inv.nr. 16807267c2, IP75LTJYM: Notes of the House of Europe in Strasbourg, 28 mei 1950.

2 Europahuis: functioneel en informeel

„La construction d'un édifice est en lui-même un signe de vitalité et d'espoir.”⁹¹

De bouw van het Europahuis was een van de grootste projecten die de RvE in de vijftigerjaren ondernomen had en ze werd binnen vijf maanden letterlijk uit de grond gestampt. Een permanent complex was het beslist niet. De Ministeriële Vertegenwoordiging⁹² kwam tot het besluit dat slechts een decennium van het gebouw gebruik kon worden gemaakt. Men had immers

Afbeelding 7.^{VI} Het Europahuis in de jaren 60.

nog geen volledig beeld van de omvang van de organisatie en het was onduidelijk of de RvE over tien jaar nog in Straatsburg zou zetelen.⁹³ Dat de bouw desondanks een hele kluif was, staat buiten kijf. Een compleet nieuwe Europese organisatie moest daar immers in worden gehuisvest.

§ 2.1. Toewerken naar het bouwproces

Nu het Comité van Ministers het *Place Lenôtre* als bouwlocatie voor het Europahuis had aangewezen, vond men het niet nodig om voor deze onbeduidende kwestie nog nader bij elkaar te komen. De vergadering van Ministeriële Vertegenwoordigers mocht zich voortaan over het onderwerp buigen.⁹⁴ Hun eerste aandachtspunt was het bedrag van 217 miljoen voor de constructie en 95 miljoen frank voor de aankleding van het Europahuis. Ze bereikten consensus over het voorgestelde bedrag dat de lidstaten naar ratio van bevolkingsomvang verschuldigd waren. Wel werd de kanttekening gemaakt dat het bedrag alleen mocht worden overschreden

⁹¹ ARVE, inv.nr. 16806ec195, Allocution prononcée par Président de la République Valéry Giscard d'Estaing, 28 januari 1977.

⁹² Het Comité van Ministers bestaat uit de Ministers van Buitenlandse Zaken van de lidstaten. Gemakshalve delegeren zij bepaalde bevoegdheden aan de Ministeriële Vertegenwoordigers (d.w.z. buitengewoon gezanten en/of gevolmachtigd ambassadeurs).

⁹³ ARVE, inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950, 118.

⁹⁴ ARVE, inv.nr. 491841, CM(49)PV2: Minutes of the Committee of Ministers, 3 tot 5 november 1949, 82-83.

bij onvoorziene omstandigheden.⁹⁵ Dat men die randvoorwaarde stipuleerde was niet erg verrassend. De ontstane financiële situatie in Europa na afloop van de Tweede Wereldoorlog kon in 1950 nog als erg broos worden bestempeld. Bovendien lagen alle lidstaten van de RvE aan het infuus van het Amerikaanse Marshallplan.⁹⁶ Met dat in het achterhoofd was het ongehinderd over de balk gooien van het ingebrachte kapitaal, niet het meest passende gebaar richting de Amerikanen en de internationale gemeenschap.

Naast het betaalbaarheidsvereiste diende de bouw van het Europahuis ook nog te voldoen aan snelheid en flexibiliteit.⁹⁷ Een vlotte bouw was cruciaal, omdat de RvE de behoefte voelde zich binnen de Europese volkerengemeenschap te positioneren als een politieke succesfactor van formaat, iets wat hand-in-hand ging met constructie-flexibiliteit omdat de toekomst niet in steen gebeiteld was. Er zouden zomaar organisatorische veranderingen kunnen plaatsvinden of er zou zelfs een uitbreiding van het aantal lidstaten kunnen ontstaan met als gevolg een geografische gebiedsuitbreiding, wat weer zou kunnen leiden tot een mogelijke verplaatsing van de hoofdzetel weg uit Straatsburg. En dat de RvE zich hiervan bewust was, blijkt uit de opmerking die de Zweedse ambassadeur Karl Westman plaatste: „*Strasbourg (...) involved much greater difficulties than had been imagined, when the decision was taken in London.*”⁹⁸ Maar ondanks zulke onderlinge mijmeringen was het leeuwendeel het erover eens dat weggaan uit de Elzashoofdstad niet meer realistisch was. Verplaatsing zou het beeld kunnen oproepen dat de RvE besluiteloos was en onvoldoende wilskracht toonde om zijn taak te klaren.

In diezelfde vergadering van Ministeriële Vertegenwoordigers kwam Italië met het voorstel om voor het ontwerp van het Europahuis een competitie uit te schrijven onder Europese architecten. Sinds de negentiende eeuw was dit een vaak gekozen weg bij de aanleg van overheidsgebouwen.⁹⁹ De Italiaanse ambassadeur Pietro Quaroni was voortvarend genoeg om meteen een ontwerpvoorstel van een Italiaanse architect in te dienen. Toen duidelijk werd dat alleen de bouwconstructie 230 miljoen frank zou gaan kosten, werd het voorstel op uiterst diplomatieke wijze afgeschoten. Het voorstel om een ontwerpcompetitie uit te schrijven kon niet op de gewenste meerderheid rekenen. Men vond namelijk dat een wedstrijd het

⁹⁵ ARVE, inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950, 124.

⁹⁶ B. Eichengreen, 'Institutions and economic growth. Europe after World War II' in: N. Crafts en G. Toniolo (red.), *Economic growth in Europe since 1945* (Cambridge, 1996), 38-72, aldaar 38-44 en M.A. Schain (red.), *The Marshall Plan: fifty years after* (New York, 2001), 1-9.

⁹⁷ ARVE, inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950, 126 en 132 en L. Cromback, F. Guri en V. Schirrer, "Les bâtiments semi-permanents du Conseil de l'Europe à Strasbourg" in: *L'architecture d'aujourd'hui* 22 (1951), 86-89.

⁹⁸ ARVE, inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950, 124.

⁹⁹ D.E.J. Smit, 'Een oud toneel, een nieuw decor. De huisvesting van de Tweede Kamer in historisch perspectief' in: R. Aerts e.a. (red.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam, 2015), 37-63 aldaar 49-50 en Goodsell, *The American statehouse*, 73-79.

constructieproces nodeloos zou vertragen.¹⁰⁰ Een snelle bouw was van belang omdat het Europahuis uiterlijk in juli moest worden opgeleverd. Als het even kon, wilde de Raadgevende Vergadering bij de eerstvolgende sessie in augustus van het nieuwe onderkomen gebruikmaken. Waar de Ministeriële Vertegenwoordigers het betrekkelijk snel over eens werden, was dat de architect van het Europegebouw voldoende vrijheid zou moeten krijgen om snel met een gepast ontwerp te komen. Bovendien was de deskundigheid van de architect, een aanvullende overweging.¹⁰¹ Een lange selectieprocedure voor een architect was dan ook uitgesloten. En dus viel de keuze al gauw op het architectenbureau van Bertrand Monnet.¹⁰² Hij was een goede vriend van Secretaris-Generaal Paris en hoofdarchitect voor historische monumenten in de Elzasregio.¹⁰³ Gelet op het bouwsnelheidsvereiste, was de algehele uitvoering van de bouw in een eerder stadium reeds aan de Secretaris-Generaal opgedragen.¹⁰⁴

Een aanvliegroute als deze is opmerkelijk, omdat we vooral bij de besluitvorming van soortgelijke bouwprojecten zien dat afgevaardigden in onderling debat treden om daarna een ambtelijke huisvestingscommissie in te stellen die een gedetailleerd plan overlegt waarover vervolgens weer plenair gesproken wordt.¹⁰⁵ Afgezien van de financiën en enkele randvoorwaarden, was de bouw van het Europahuis beslist geen gepolitiseerd proces. Juist door het plan en de uitvoering aan de Secretaris-Generaal en Monnet over te laten kon het Europahuis in betrekkelijk korte tijd worden gebouwd. De Ministeriële Vertegenwoordigers gaven evenwel aan dat de Secretaris-Generaal zijn opzet voor de bouw als een soort formaliteit aan het presidium¹⁰⁶ van de Raadgevende Vergadering moest overleggen. Het leverde een onverdeelde goedkeuring op.¹⁰⁷ Door die opdracht aan de Secretaris-Generaal te geven, kon de constructie binnen vijf maanden worden afgerond. Dat zou bij het Europapaleis anders gaan.

¹⁰⁰ ARVE, inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950, 126-130.

¹⁰¹ ARVE, inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950, 132.

¹⁰² Verre familie van de 'Vader van Europa' Jean Monnet (1888-1979).

¹⁰³ ARVE, inv.nr. 957710, IP664 : Lettre de Directeur de l'Information P.M.G. Levy au Secrétaire Général, 18 december 1953 en Hein, *The capital of Europe*, 96.

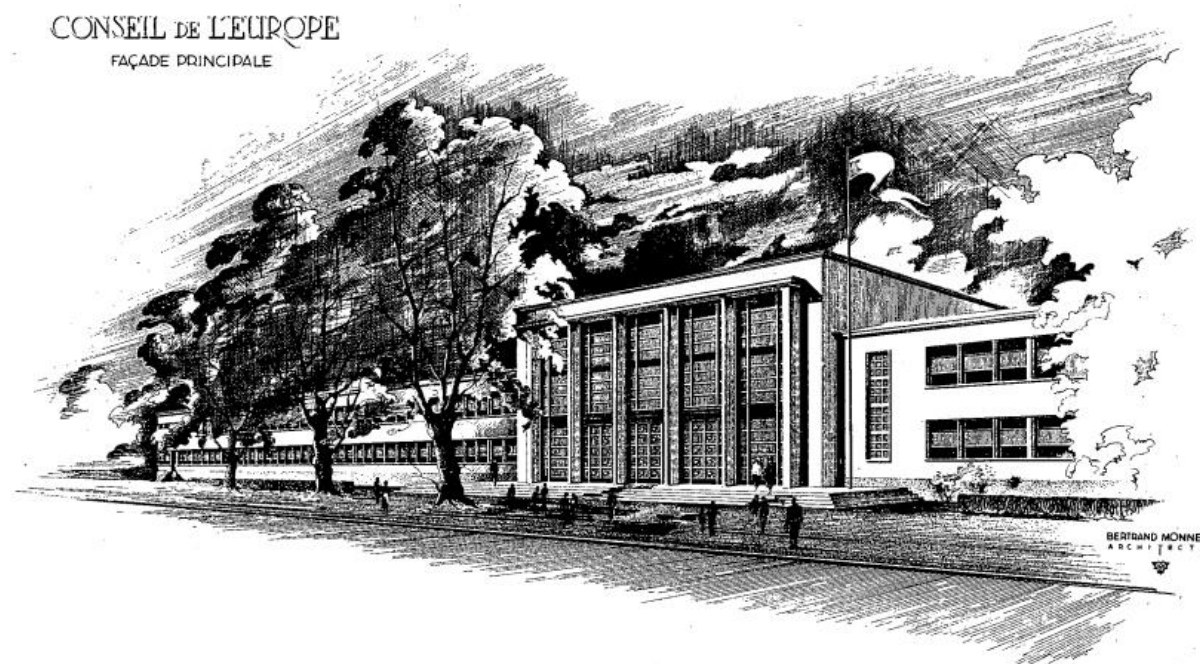
¹⁰⁴ ARVE, inv.nr. 595774, SC(50)32, Regulation N° 32, 25 januari 1950.

¹⁰⁵ Vgl. Goodsell, *The American statehouse*, 66 en Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 20 en 233.

¹⁰⁶ Leden van het presidium waren: president P.H. Spaak (België), vicepresidenten O.B. Kraft (Denemarken), W.T. Layton (Verenigd Koninkrijk), S. Jacini (Italië) en F. de Menthon (Frankrijk).

¹⁰⁷ ARVE, inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950, 118.

§ 2.2. Kijken naar vormgeving, functionaliteit en ruimtelijkheid

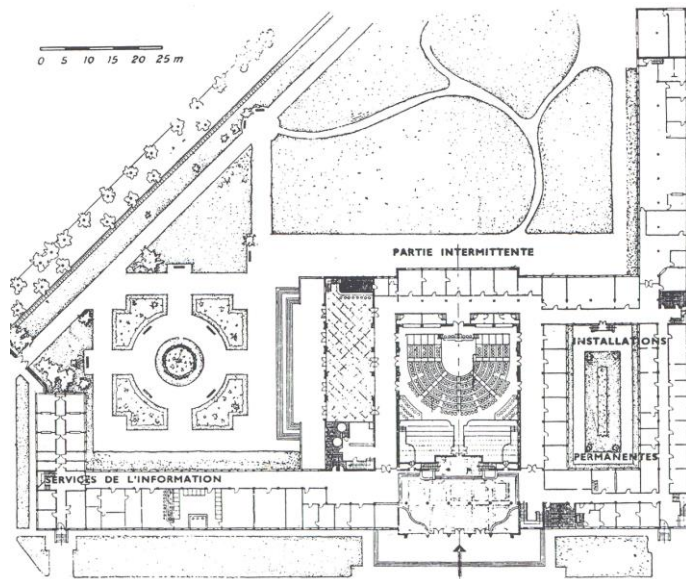

Afbeelding 8.^{vii} Schetsontwerp voorgevel van het Europahuis door architect Bertrand Monnet.

In deze paragraaf zal worden gekeken naar functie, vorm en ruimte van het Europahuis. Alvorens begonnen kon worden met de bouw, moest een schets worden gemaakt. Architecten Fernand Guri, Victor Schirrer en Lucien Cromback sloegen onder Monnets bezielende leiding aan het ontwerpen. Het resultaat was een ingetogen en langwerpig betonnen gebouw van twee verdiepingen dat over voldoende ruimte beschikte om te voldoen aan de behoeftes die de RvE van zijn primaire huisvesting mocht verwachten. Dit betekende dat er ruimte nodig was voor de (plenaire) zalen van het Comité van Ministers en van de Raadgevende Vergadering, maar ook diende er (sub)commissieruimtes te zijn, werkkamers voor de afgevaardigden en de voorzitter van de Raadgevende Vergadering. Tevens moest het Kabinet van de Secretaris-Generaal en al het ondersteunend personeel erin worden gehuisvest. Naast een (inter)nationale persruimte, had het Europahuis ook beslist een sociale functie. Een bibliotheek en vertrekken om te ontspannen, zoals een rooksalon, waren immers net zo belangrijk als de plenaire zaal van de Raadgevende Vergadering.¹⁰⁸

¹⁰⁸ ARVE, inv.nr. 16804d6067, CM (49) PV2: Minutes of the third meeting of the Committee of Ministers, 5 november 1949 en ARVE, inv.nr. 16805e3b5b, Resolution (49) 36E: Building for the Council of Europe, 5 november 1949.

Gedurende de bouw van het Europahuis bestond de RvE uit veertien lidstaten.¹⁰⁹ Elk van deze lidstaten is gevormd rond de verbondenheid van zijn burgers met nationale waarden, normen en tradities.¹¹⁰ Organen als het Comité van Ministers en de Raadgevende Vergadering waren in wezen lappendekens van verschillende nationale culturen die bij elkaar waren gebracht. Politicoloog Samuel P.

Afbeelding 9.^{VIII} Bouwtekening van het Europahuis.

Huntington merkte op dat politieke conflicten op wereldtoneel vaak ontstaan doordat landen zo verschillend zijn.¹¹¹ Als bij de vormgeving van het Europahuis met die diversiteit geen rekening gehouden werd, kon dit spanning opleveren tussen de lidstaten. Erg vreemd is het dus niet dat men bij de bouw van het Europahuis een zo neutraal mogelijke uitstraling heeft willen neerzetten. Het verzoenen van tegenstrijdige politiek-culturele opvattingen en gewoontes in een kersverse internationale organisatie als de RvE, was voor de Secretaris-Generaal en zijn architect Monnet een belangrijke opgave. Juist door weg te blijven van een pompeuze architectonische vormgeving bleef ruimte over voor een openhartige, informeel-collegiale sfeer.¹¹²

§ 2.2.1. Inrichting en vertoon

De uitwerking van die sfeer voltrok zich niet alleen aan de buitenkant, maar ook binnenin de plenaire zaal. Non-verbale mentaliteitsuitdrukkingen manifesteren zich voor een groot deel immers binnenin gebouwen.¹¹³ In lidstaten als België en Frankrijk is de zetelopstelling van de plenaire zaal gevormd in een halfroond. Deze opstelling symboliseerde de behoefte aan

¹⁰⁹ De oprichtingslidstaten waren België, Denemarken, Frankrijk, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Zweden en het Verenigd Koninkrijk en na augustus 1949 sloten Griekenland, Turkije, IJsland en Bondsrepubliek Duitsland (BRD) zich hierbij aan.

¹¹⁰ A. van de Putte, 'Burgerschap in een multiculturele wereld' in: B. van Leeuwen en R. Tinnevelt (red.), *De multiculturele samenleving in conflict. Interculturele spanningen multiculturalisme en burgerschap* (Leuven, 2005), 88.

¹¹¹ S.P. Huntington, 'The clash of civilizations?', *Foreign Affairs* 72:3 (1993), 22-49, aldaar 22.

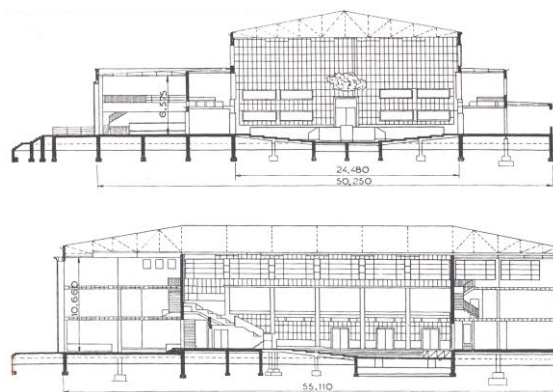
¹¹² ARVE, inv.nr. 16807262af, Compte rendu de la conférence de presse tenue par monsieur Spaak en tant que Président de l'Assemblée Consultative du Conseil de l'Europe, 25 augustus 1949; ARVE, inv.nr. 16807262AC, Conférence de presse, 31 augustus 1949; ARVE, inv.nr. 676637, ASCP(50)OJ1: Note sur les Résolutions adoptées par la commission des Affaires Générales de l'Assemblée Consultative, 31 maart 1951; L. Cromback, F. Guri en V. Schirrer, "Les bâtiments semi-permanents du Conseil de l'Europe à Strasbourg" in: *L'architecture d'aujourd'hui* 22 (1951), 86-89 en The Council of Europe, 'The Council of Europe thirty years on', *Forum Quarterly* 1 (1979), 39.

¹¹³ Goodsell, 'The architecture of Parliaments', 289-301.

gelijkheid en articuleerde ‘de natie’ of ‘het gehele volk’. Een halve cirkel is vooral in zwang geraakt in landen waar de Franse Revolutie haar sporen heeft nagelaten. Die revolutionaire volksvertegenwoordigingen lieten zich inspireren door het amfitheater uit de klassieke Oudheid.¹¹⁴ Anders is het in het Verenigd Koninkrijk waar de zaalindeling een u-vorm heeft, die een sterke tweedeling tussen regering en oppositie suggereert. Om parlementaire verschillen met elkaar te verzoenen werd volgens (architectuur)historici Ernst Daßler en Carola

Afbeelding 10.^{IX} Plenaire zaal in het Europahuis.

Afbeelding 11.^X Bouwtekening plenaire zaal.

Hein bij de plenaire zaal van het Europahuis gekozen voor de halfronde zetelopstelling.¹¹⁵ Gelet op de houding van de RvE om nationale verschillen te verenigen, is deze verklaring niet geheel onlogisch. Uit bronnen blijkt alleen niet dat dit een onderwerp is geweest waar Secretaris-Generaal Paris of Monnet bij zijn blijven stilstaan. De meest voor de hand liggende verklaring wordt gegeven door Goodsell. Personen die zich bezighouden met het ontwerpen van een gebouw, worden gevormd door het culturele milieu waarmee ze bekend zijn.¹¹⁶ Om die reden is het aannemelijker dat hier simpelweg de parlementaire traditie van Frankrijk is gevolgd.

Waar het Comité van Ministers het niet nodig vond om zich bezig te houden met de

details rondom de bouw, was het daarentegen wel begaan met zijn plaats binnen de plenaire vergaderzaal. De vraag rees of de Comitéleden binnen het halfrond of daarbuiten zouden plaatsnemen. Met een plaats binnen het halfrond zou de indruk kunnen worden gewekt dat men de ‘regering’ van de RvE vormde en daarbuiten dat het ontbrak aan saamhorigheid tussen het Comité en de Raadgevende Vergadering. Men kwam ten slotte overeen dat men achter het presidium zou plaatsnemen: het gedeelte waar vooraanstaande bezoekers zouden komen te

¹¹⁴ Th.B.F.M. Brinkel, ‘Nieuwe zaal voor de Tweede Kamer. Het parlement breekt met zijn verleden’, *Christen Democratische Verkenningen* 6:7 (1988), 247-253, aldaar 251.

¹¹⁵ Daßler, ‘Haus des Europa-Rates’, 26 en Hein, *The capital of Europe*, 95.

¹¹⁶ Goodsell, ‘The architecture of Parliaments’, 289.

zitten.^{117/118} Een andere belangrijke kwestie waarover nagedacht moest worden was de benaming van het nieuwe gebouw.¹¹⁹ Oorspronkelijk overwoog men het complex *Palais de l'Europe* te noemen. Het betaalbaarheidsvereiste vond niet alleen zijn weerslag in de architectuur van het nieuwe gebouw, maar ook in de benaming daarvan. Een overdadige uitstraling paste niet bij de boodschap die de RvE wilde uitdragen. Aangezien de RvE zijn weg nog moest vinden op het wereldtoneel, diende de naam tegelijkertijd ook degelijkheid en standvastigheid op te roepen; zoals een solide huis dit ook zou doen. Vandaar dat men uiteindelijk koos voor de benaming: *Maison de l'Europe* en *House of Europe*.¹²⁰

Snelheid was een van de belangrijkste speerpunten voor de bouw van het Europahuis. Net als dat bij het aanzoeken van een architect geen advertentie werd uitgezet, gebeurde dit ook niet tijdens de zoektocht naar een geschikt aannemersbedrijf. Er werden zeventien firma's door de Secretaris-Generaal benaderd. Het grootste aannemersbedrijf in de regio, *Société Alsacienne de Travaux Publics*, werd ingeschakeld om lokale ondernemingen aan te zoeken die zouden meewerken aan de bouw.¹²¹ De achterliggende beweegredenen die ten grondslag lagen aan de keuze voor de S.A.T.P. waren niet opgenomen in de bronnen uit 1950. Even later werd duidelijk dat een groot deel van de aannemersbedrijven een kartelovereenkomst was aangegaan om hun onderlinge concurrentiepositie te verminderen.¹²² De voorkeur van de Secretaris-Generaal voor de S.A.T.P. heeft hieraan ten grondslag gelegen. Nu een aannemer gevonden was, kon op 3 maart 1950 begonnen worden met de bouw van het Europahuis. De 'openingsceremonie' vond plaats op 7 augustus tijdens de eerste sessie van de Raadgevende Vergadering. Afgezien van een persbericht, werd er nauwelijks ruchtbaarheid aan gegeven.¹²³ Het was blijkbaar zo onbelangrijk dat alleen de Franse afgevaardigde André Philip met enig enthousiasme de opening van het nieuwe onderkomen tijdens de vergadering aanstipte.¹²⁴

¹¹⁷ ARVE, inv.nr. 491840, CM(49)PV1: Papers of the Session of the Committee of Ministers, 10 augustus 1949.

¹¹⁸ Er zijn geen notulen van het debat zelf, alleen de overwegingen en uitkomst daarvan. Wat eens te meer bevestigd dat zulke zaken minder belangrijk gevonden werden.

¹¹⁹ Voordat men besloot tot de naam Europahuis waren 'Assembleegebouw' of simpelweg 'het gebouw' in gebruik.

¹²⁰ ARVE, inv.nr. 16807267cd, IP76PLYM: Communication a messieurs des journalistes, 26 mei 1950.

¹²¹ ARVE, inv.nr. 16806998d8, PLGdB: Lettre de Directeur de l'Information P.M.G. Levy au Secrétaire Général, 19 februari 1950.

¹²² ARVE, inv.nr. 507725, CM(51)55: Report on building work and fitting, 12 juni 1951.

¹²³ ARVE, inv.nr. 16807267cd, IP76PLYM: Communication a messieurs des journalistes, 26 mei 1950.

¹²⁴ ARVE, inv.nr. 749922, AS(2)PV1: Minutes of the Consultative Assembly of the Council of Europe, 7 augustus 1950 en ARVE, inv.nr. 586858, Official report of the sitting of the Consultative Assembly, 7 tot 28 augustus, 33-34.

3 Europapaleis: symbolisch en duurzaam

„Aux yeux des Strasbourgeois, cet édifice que vous avez voulu construire apparaît comme la palais de la promesse de paix, de sécurité et de liberté.”¹²⁵

Het Europahuis was vanaf het begin een tijdelijke oplossing geweest, omdat de omvang en volledige opdracht van de RvE op het Europese toneel in 1950 nog onzeker was. Monnet had als taak gekregen een gebouw neer te zetten dat voor een periode van tien jaar in de huisvestingsbehoefte moest voorzien. Twee jaar later bleek het Europahuis al niet meer te

Afbeelding 12.^{xl} Het Europapaleis in de jaren 70.

voldoen.¹²⁶ In augustus 1950 debatteerde de Raadgevende Vergadering over het Schumanplan.^{127/128} De Britse delegatie, onder leiding van Harold Macmillan, was bang dat de organen van de RvE zouden worden verdrukt door die van de EGKS.¹²⁹ Men was het erover eens dat de EGKS geen rivaal zou moeten worden in het bouwen aan een verenigd Europa. Maurice Schumann opperde het idee om de EGKS onder te brengen in het Europahuis, wat ook gebeurde.¹³⁰ Door de jaren heen was er ook nog eens een uitbreiding van het aantal lidstaten.¹³¹ De ruimte binnen het Europahuis bleek hiervoor ronduit niet toereikend genoeg. Het begon te dagen dat men een groter complex moest gaan neerzetten.

¹²⁵ European Navigator, 'Discours de Pierre Pflimlin. Inauguration du Palais de l'Europe' <http://www.crdp-strasbourg.fr/data/europe/institutions/documents/discours_pflimlin.pdf> [geraadpleegd 9 maart 2018].

¹²⁶ ARVE, inv.nr. 508164, CM12(52)82: Aménagement des bâtiments de la Place Lenôtre, 7 juli 1952.

¹²⁷ ARVE, inv.nr. 586858, Minutes of the sitting of the Consultative Assembly, 7 tot 28 augustus 1950.

¹²⁸ De kern van het plan was om de productie van kolen en staal onder te brengen in een Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Zie voor een uitgebreide geschiedenis van dit plan en de EGKS: D.P. Spierenburg en R. Poidevin, *The history of the High Authority of the European Coal and Steel Community. Supranationality in operation* (Londen, 1994).

¹²⁹ ARVE, inv.nr. 586858, Minutes of the sitting of the Consultative Assembly, 7 tot 28 augustus 1950, 231-232.

¹³⁰ ARVE, inv.nr. 586858, Minutes of the sitting of the Consultative Assembly, 7 tot 28 augustus 1950, 235-236.

¹³¹ Vanaf de bouw van het Europahuis tot aan de opening van het Europapaleis waren dit: IJsland en Bondsrepubliek Duitsland (1950), Oostenrijk (1956), Cyprus (1961), Zwitserland (1963), Malta (1965), Portugal (1976) en Spanje (1977).

§ 3.1. Toewerken naar het bouwproces

Tijdens de vergadering van de Ministeriele Vertegenwoordigers in juni 1965 uitte Secretaris-Generaal Peter Smithers zijn zorgen over de huisvestingsproblematiek. Onmiddellijk handelen was geboden wilde de RvE ook in de toekomst kunnen blijven functioneren.¹³² In een memorandum ging de Secretaris-Generaal uitgebreider in op deze kwestie. Belangrijk waren het gebrek aan ruimte en de oplopende onderhoudskosten van het Europahuis. Bovendien voldeed het gebouw volgens hem niet meer aan de technische vereisten. Later bleek dat die constatering niet klopte.¹³³ Wel was de conclusie dat op korte termijn een oplossing diende te komen. Voordat dit kon gebeuren adviseerde de Secretaris-Generaal om een zogenaamde *Working Party*¹³⁴ in te stellen.¹³⁵ Waar Secretaris-Generaal Paris bij het Europahuis nog betrekkelijk voortvarend te werk kon gaan, was dit bij Secretaris-Generaal Smithers minder vanzelfsprekend. De Vertegenwoordigers vonden het instellen van een commissie nogal voorbarig. Er was nog niet besloten of een nieuw complex überhaupt noodzakelijk was. Een gedetailleerd rapport was geboden. Net als voorheen was het kostenplaatje een belangrijk gespreksonderwerp. Kritiek kwam vooral vanuit de Duitse delegatie. Ambassadeur Felician Prill was ervan overtuigd dat de lidstaten zouden opdraaien voor de kosten en dat niet voldoende aangetoond was dat de jaarlijkse onderhoudskosten van het Europahuis te hoog waren. Charles-Henri Bonfils (Frankrijk) en Angelo Mariani (Italië) opperden het idee subsidie aan te vragen bij het stadsbestuur of de Franse overheid.¹³⁶ Dit idee kreeg uiteindelijk vrucht met een bedrag van 70 miljoen frank. Het was de eerste subsidie die Frankrijk aan de RvE toekende.¹³⁷

¹³² ARVE, inv.nr. 645742, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and forty-third meeting of the Ministers' Deputies, 28 juni tot 1 juli 1965.

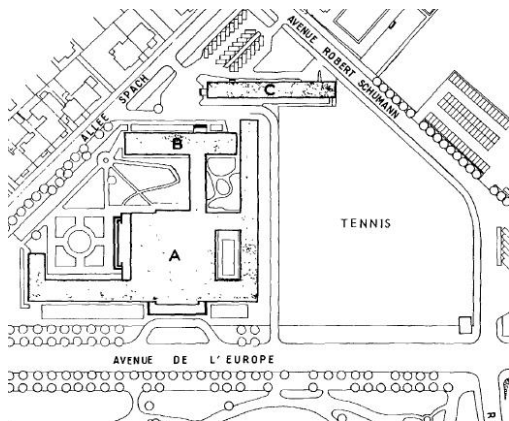
¹³³ ARVE, inv.nr. 1680678160, SGGTBAT(67)4: Technical report Working Party to study the problem of Council of Europe buildings A, B, C and D, 19 januari 1967.

¹³⁴ Deze 'Working Party' moet niet worden vergeleken met de expertcommissie die voorafgaand aan het Europahuis ingesteld werd. De expertcommissie had namelijk als doel het vinden van een geschikte locatie in Straatsburg, niet het adviseren over de bouw van het Europahuis zelf.

¹³⁵ ARVE, inv.nr. 602347, DOCSCM(65)109: Secretary-General's memorandum on the Council of Europe buildings, 6 augustus 1965.

¹³⁶ ARVE, inv.nr. 645746, CM/DEL/CONCL: Minutes of the hundred and forty-fourth meeting of the Ministers' Deputies 20 tot 25 september 1965, 241-242 en ARVE, inv.nr. 680131, CM(66)149: Minutes of the hundred and fiftieth meeting of the Ministers' Deputies, 21 tot 29 maart 1966, 84-85.

¹³⁷ ARVE, inv.nr. 0103, Lettre de François Ehrhard au Secrétaire-Général Lujo Tomic-Sorinj, 16 december 1969 en ARVE, inv.nr. 604540, CM(70)26: Letter from the representatives of the Conseil Général of the Bas-Rhin and the Strasbourg municipal authorities, 12 februari 1970.

Afbeelding 13.^{xii} Plattegrond braakliggend terrein waar het Europapaleis op zou komen te staan.

Op verzoek van de Ministeriële Vertegenwoordigers deed de Secretaris-Generaal in februari 1966 een omvangrijk rapport uitgaan over de huisvestingsproblematiek. Hierin werden de (gebrekkige) faciliteiten van het Europahuis beschreven, werd een beraming gegeven van toekomstige behoeftes en een onderhoudskostenoverzicht van de bestaande complexen. Er werd vooral stilgestaan bij het

gebrek aan ruimte voor de medewerkers van de Secretaris-Generaal. Van het totaal aan 513 ruimtes waren slechts 261 voor hen beschikbaar.^{138/139} De achterliggende reden voor de Secretaris-Generaal om in juni 1965 de huisvestingskwestie aan te kaarten moet ook vanuit daar worden bekeken. Dat het zelfs een prestige-kwestie geworden was, bleek toen het EP zijn beklag deed, omdat zijn werkomgeving „*fell hopelessly short of the facilities provided for its members by any national parliament.*”^{140/141} In maart 1966 werd de *Working Party*¹⁴² door de Ministeriële Vertegenwoordiging ingesteld met als opdracht het inventariseren van de huidige situatie, de toekomstige gebouwbehoeftes en de kostenraming.¹⁴³ Er moest snel iets gebeuren. Het liet de Raadgevende Vergadering ook niet geheel onberoerd. Deze verlangde van het Comité van Ministers dat het „*the necessity and importance of developing this organisation and this Assembly*” zou overbrengen aan de regeringen en parlementen van zijn lidstaten, zodat die zich niet konden distantieëren „*from the technical and financial considerations involved in the question of its premises.*”¹⁴⁴ Zulk chagrijn was niet ongefundeerd, want de lidstaten droegen namelijk wél bij aan de huisvesting van internationale organisaties als UNESCO in Parijs of de EG in Brussel.¹⁴⁵

Na onderzoek werd duidelijk dat het Europahuis bouwtechnisch niet in slechte staat verkeerde. De kern van het huisvestingsprobleem zat in ruimtegebrek en onderhoudskosten.¹⁴⁶

¹³⁸ Op het Kabinet van de Secretaris-Generaal werkte in januari 1966 meer dan 400 personen.

¹³⁹ ARVE, inv.nr. 602552 - CM(66)15: Secretary-General memorandum Council of Europe buildings, 4 februari 1966.

¹⁴⁰ ARVE, inv.nr. 602347, DOCSCM(65)109: Secretary-General's memorandum on the Council of Europe buildings, 6 augustus 1965.

¹⁴¹ Het EP is op 8 april 1965 met de RvE overeen gekomen dat zij haar sessies in het Europahuis zou houden.

¹⁴² De *Working Party* bestond uit Inspecteur-Generaal van de Gebouwenadministratie A. de Grave (België), Inspecteur-Generaal van Civiele Gebouwen en Nationale Paleizen M.H. Bernard (Frankrijk), ingenieur E. Lange (BRD), ingenieur en architect C. Kitsikis (Griekenland), ingenieur E. Amatucci (Italië), ambtenaar van Buitenlandse Zaken H. Langenbacher (Zwitserland), Chartered Surveyor G.T. Wilby (Verenigd Koninkrijk), directeur administratieve zaken M.A. Daussin en hoofd technische dienst van de RvE M.R. Clamer.

¹⁴³ ARVE, inv.nr. 16804f4700, Res(66)21E: Resolution (66) 21 - Problem of Council of Europe installations, 29 maart 1966.

¹⁴⁴ ARVE, inv.nr. 931199 - Minutes of the Consultative Assembly of the Council of Europe, 26 tot 30 september 1966, 452.

¹⁴⁵ UNESCO, 'Paris headquarters', <<http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/paris-headquarters>> [geraadpleegd 8 maart 2018].

¹⁴⁶ ARVE, inv.nr. 1680678160, SGGTBAT(67)4: Technical report Working Party to study the problem of Council of Europe buildings A, B, C and D, 19 januari 1967.

Er waren twee opties: het Europahuis verbouwen of een geheel nieuw complex neerzetten. Gesprekken werden gevoerd met verschillende partijen, waaronder afvaardigingen van het Comité van Ministers, de Raadgevende Vergadering en het EP.¹⁴⁷ Er was onder meer te weinig ruimte voor nationale delegaties, het ontbrak het Comité aan een imponerende zaal die op gelijke voet stond met andere internationale organisaties en er was bovendien geen adequate ruimte voor de ontvangst van wereldleiders. Verder was de RvE vanaf 1950 exponentieel gegroeid. Niet alleen nam het aantal lidstaten toe, de Raadgevende Vergadering kwam ook nog eens vaker bijeen, waardoor in 1966 meer dan 340 (sub-)commissievergaderingen plaatsgevonden hadden.¹⁴⁸ Voor een deel moet de afweging ook hebben gelegen in het beeld dat het Europahuis opriep. Zo noemde de lokale bevolking het complex geksherend ‘*la baraque*’ of in het Elzasdialect ‘*bruchbüitik*’.¹⁴⁹ Zo’n ‘vervallen schuurtje’ tastte het prestige van zowel de RvE als het EP aan. Dit is te verklaren aan de hand van Lasswells hypothese die stelt dat gebouwen niet alleen een voertuig voor een beoogde boodschap zijn, maar die boodschap evenzeer kan worden veranderd door de omgeving.¹⁵⁰ Voor de vorm diende een keuze aangeboden te worden, maar in wezen was die al gemaakt.

Acuut was de situatie des te meer, want bepaalde afdelingen waren genoodzaakt elders in Straatsburg onderdak te zoeken. Gelukkig kon een veertigtal ruimtes worden gehuurd in een nieuw te bouwen complex in het centrum van de stad. Dit was echter pas op zijn vroegst in april 1968 voltooid.¹⁵¹ Het leeuwendeel van de afgevaardigden kon zich vinden in de bevindingen van de commissie. Turkije, West-Duitsland en het Verenigd Koninkrijk gaven de voorkeur aan een bouwtraject in verschillende stadia om kosten te besparen. Die laatste twee vonden de conclusie om het Europahuis af te schrijven bovendien te voorbarig.¹⁵² Net als bij het Europahuis werd ook dit keer een internationale ontwerpcompetitie¹⁵³ overwogen. In zo’n geval zou ook hier het proces nodeloos worden vertraagd. Bovendien hadden commissieleden

¹⁴⁷ ARVE, inv.nr. 037913, SGGTBAT(66)1: Report Working Party to study the problem of Council of Europe installations, 9 september 1966.

¹⁴⁸ ARVE, inv.nr. 1680678148, SGGTBat(67)13: Draft report of the Working Party to the Committee of Ministers, 13 maart 1967.

¹⁴⁹ Leskien, *Operation welcome*, 251.

¹⁵⁰ Lasswell, *The signature of power*, 89.

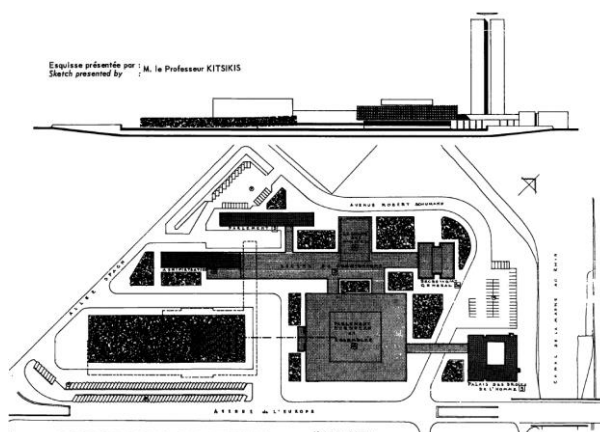
¹⁵¹ ARVE, inv.nr. 603214, CM(67)94: Supplementary report to the Committee of Ministers by the Working Party, 2 juni 1967 en ARVE, inv.nr. 645814, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-fourth meeting of the Ministers’ Deputies, 23 tot 27 oktober 1967, 256.

¹⁵² ARVE, inv.nr. 645810, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-third meeting of the Ministers’ Deputies, 18 tot 22 september 1967, 217-219; ARVE, inv.nr. 645814, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-fourth meeting of the Ministers’ Deputies, 23 tot 27 oktober 1967, 258 en ARVE, inv.nr. 645828, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-eighth meeting of the Ministers’ Deputies, 4 tot 8 maart 1968, 65-66.

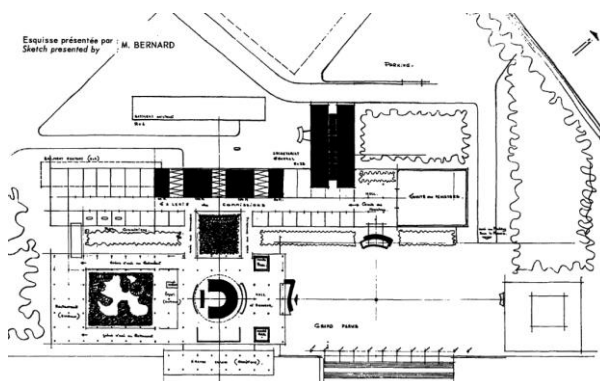
¹⁵³ Net als de RvE hadden internationale organisaties als de Verenigde Naties (VN), Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) en de Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) een ontwerpcompetitie overwogen en afgewezen. Alleen de Wereldgezondheidsorganisatie had voorafgaand aan de constructie van zijn hoofdgebouw een ontwerpwedstrijd uitgeschreven.

Kitsikis, Bernard en Lange afzonderlijk van elkaar een ontwerpschets ingediend.¹⁵⁴ Dit was een reden waarom de commissie geen voorstander was van een openlijke competitie. Desondanks hadden de Ministeriële Vertegenwoordigers vanaf juni 1967 tientallen sessies nodig om over de rapporten van de commissie te besluiten.¹⁵⁵ Dit was nodig omdat de voorstellen teruggekoppeld werden aan de nationale regeringen, maar tot inhoudelijke debatten kwam het niet.

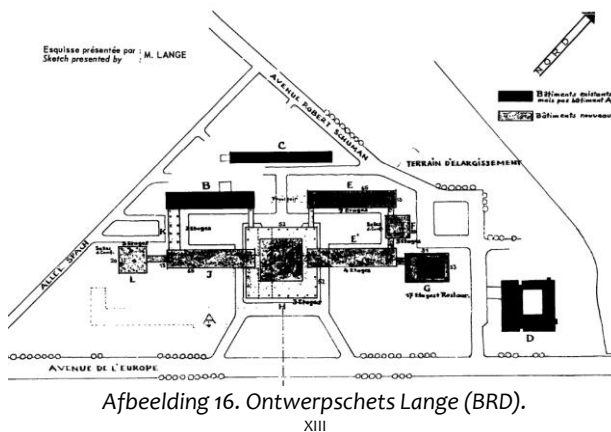
Met name Frankrijk liet lang op zich wachten, temeer omdat het verzoek tot een de lening van 70 miljoen frank daarbij inbegrepen zat.¹⁵⁶ Toen in april 1969 de Franse ambassadeur Michel de Camaret daarover nog steeds niets te melden had, merkte de Secretaris-Generaal op dat het hem een voordeel zou zijn wanneer uitsluitel gegeven kon worden tijdens de viering van het twintigste jubileum van de RvE in mei.¹⁵⁷ Het bleek ijdele hoop, want pas in maart 1970 ging de Ministeriële Vertegenwoordigers weer inhoudelijk in op de huisvestingsproblematiek. Het resultaat was dat de commissie een nieuwe kostenraming diende op te stellen.¹⁵⁸

Afbeelding 14. Ontwerpschets Kitsikis (Griekenland).

Afbeelding 15. 1^e ontwerpschets Bernard (Frankrijk) uit 1967.

Afbeelding 16. Ontwerpschets Lange (BRD).

¹⁵⁴ ARVE, inv.nr. 1680678148, SGGTBat(67)13: Draft report of the Working Party to the Committee of Ministers, 13 maart 1967 en ARVE, inv.nr. 645814, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-fourth meeting of the Ministers' Deputies, 23 tot 27 oktober 1967, 257-257.

¹⁵⁵ ARVE, inv.nr. 645806, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-second meeting of the Ministers' Deputies, 26 tot 30 juni 1967 tot ARVE, inv.nr. 495867, Minutes de la cent quatre-vingt-septième réunion des Délégués des Ministres, 2 tot 7 maart 1970.

¹⁵⁶ ARVE, inv.nr. 0103, Lettre de François Ehrhard au Secrétaire-Général Lujo Toncic-Sorinj, 16 december 1969 en ARVE, inv.nr. 604540, CM(70)26: Letter from the representatives of the Conseil Général of the Bas-Rhin and the Strasbourg municipal authorities, 12 februari 1970.

¹⁵⁷ ARVE, inv.nr. 680225, CMDELCONCL, Minutes of the hundred and seventy-ninth meeting of the Ministers' Deputies, 14 tot 19 april 1969, 96.

¹⁵⁸ ARVE, inv.nr. 495867, Minutes de la cent quatre-vingt-septième réunion des Délégués des Ministres, 2 tot 7 maart 1970, 57-59.

De in 1967 gemaakte schatting van 70 miljoen frank voor de constructie was door inflatietoename in 1970 onrealistisch geworden. Toen Bernards *Working Party* in april voor de eerste keer opnieuw bij elkaar kwam, adviseerde ze het bedrag op te hogen met 13 miljoen.¹⁵⁹ Alleen dat stuitte weer tegen het zere been van de lidstaten die niet zo happig waren om te betalen.¹⁶⁰ Duitsland diende een tegenvoorstel in waarmee de kosten aanzienlijk konden worden gereduceerd. Het betekende daarentegen wel dat het Europahuis zou blijven bestaan en dat alleen een nieuw gebouw voor de Secretaris-Generaal zou worden neergezet. Gelet op de klachten ten aanzien van het Europahuis, wees men dit voorstel dan ook af.¹⁶¹ Afgezien van de Franse lening, blijkt niet op welke wijze het bouwproject verder is gefinancierd. Uit een voorstel van Turkije kan in ieder geval worden opgemaakt dat lidstaten naar rato van hun bruto nationaal product de lening zouden afbetalen.¹⁶² Waar bij de bekostiging van het Europahuis nog naar bevolkingsomvang van de lidstaten werd gekeken, toonde de RvE na het aannemen van het voorstel van Turkije in 1970, zich een socialer gezicht.¹⁶³ Lidstaten die minder kapitaalkrchtig waren, gingen een lagere financiële bijdrage leveren. Maar het diende beslist geen precedent te zetten. Wanneer de lening was afbetaald, zou de financiële afdracht weer teruggaan naar de oude situatie.¹⁶⁴ Opmerkelijk is in ieder geval wel dat het Comité van Ministers bij het Europapaleis niet de noodzaak inzag om te besluiten over financiële aangelegenheden, maar het liever overliet aan zijn Ministeriële Vertegenwoordigers om „*a just and equitable apportionment of the repayment charges on the loan*” te vinden.¹⁶⁵

¹⁵⁹ ARVE, inv.nr. 604622, CM(70)56: Report of the Working Party, 7 april 1970.

¹⁶⁰ ARVE, inv.nr. 495868, Minutes de la cent quatre-vingt-huitième réunion des Délégués des Ministres, 7 tot 13 april 1970 en ARVE, inv.nr. 495872, Minutes de la cent quatre-vingt-douzième réunion des Délégués des Ministres, 10 tot 16 september 1970, 301-302.

¹⁶¹ ARVE, inv.nr. 495867, Minutes de la cent quatre-vingt-septième réunion des Délégués des Ministres, 2 tot 7 maart 1970, 57-58.

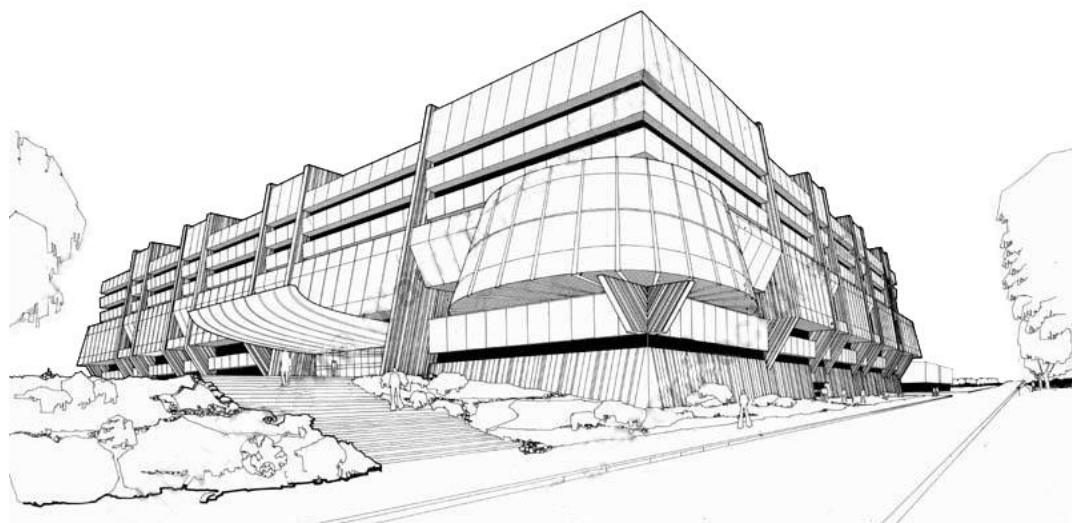
¹⁶² ARVE, inv.nr. 604841, CM(70)161: Apportionment of loan repayment charges for the new buildings, 14 oktober 1970 en ARVE, inv.nr. 495872, Minutes de la cent quatre-vingt-douzième réunion des Délégués des Ministres, 10 tot 16 september 1970, 302.

¹⁶³ ARVE, inv.nr. 495875, Minutes de la cent quatre-vingt-quinzième réunion des Délégués des Ministres, 8 tot 9 december 1970, 383.

¹⁶⁴ ARVE, inv.nr. 680249, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and ninety-sixth meeting of the Ministers' Deputies, 12 tot 20 januari 1971, 23-24.

¹⁶⁵ ARVE, inv.nr. 16804d9abd, Resolution (71) 1E: Council of Europe buildings, 20 januari 1971.

§ 3.2. Kijken naar vormgeving, functionaliteit en ruimtelijkheid

Afbeelding 17.^{xiv} 3^e schetsontwerp voorgevel van het Europapaleis door architect Henry Bernard.

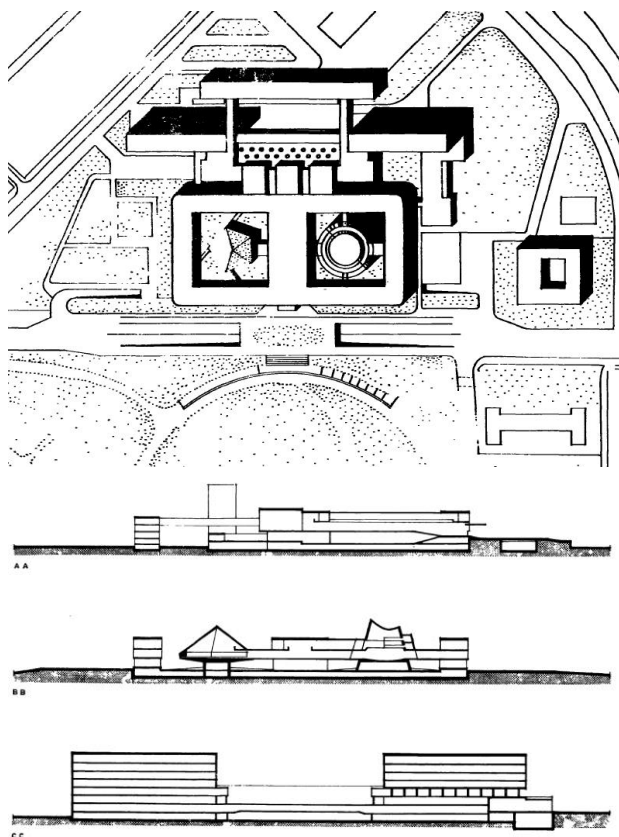
In deze paragraaf zal worden gekeken naar functie, vorm en ruimte van het Europapaleis. Uit eerdere gesprekken met verschillende partijen, waaronder afvaardigingen van het Comité van Ministers, de Raadgevende Vergadering en het EP was naar voren gekomen dat het Europapaleis moest voldoen aan een aantal specifieke voorwaarden.¹⁶⁶ Het niet overschrijden van de Franse lening van 70 miljoen frank was een van de vereisten waaraan de bouw van het Europapaleis allereerst diende te voldoen. Dat door inflatie de kosten zouden toenemen deerde niet. Naast die belangrijke randvoorwaarde moest de interne en externe uitstraling van het gebouw openheid en saamhorigheid uitstralen. Net als bij het Europahuis was hier ook sprake van het flexibiliteitsvereiste. Er zou een uitbreiding van het aantal lidstaten¹⁶⁷ kunnen plaatsvinden met als gevolg een noodzakelijke uitbreiding van het aantal zetels in de plenaire zaal.¹⁶⁸ De Ministeriële Vertegenwoordigers hadden met een oplettende blik gekeken naar internationale organisaties om hen heen. Zo heerste in het hoofdgebouw van de Verenigde Naties uit 1952 een overlegcultuur die versterkt werd door de laagdrempelige indeling van het complex. Dit was in tegenstelling tot het voor de Wereldtentoonstelling van 1958 opgetrokken *Palais des Congrès* in Brussel, waar de EG vanaf 1967 bijeenkwamen. De inrichting van het

¹⁶⁶ ARVE, inv.nr. 037913, SGGTBAT(66)1: Report Working Party to study the problem of Council of Europe installations, 9 september 1966 en ARVE, inv.nr. 604622, CM(70)56: Report of the Working Party, 7 april 1970.

¹⁶⁷ Aangezien het EP eveneens gebruik maakte van de faciliteiten van de RvE, moest ook rekening gehouden worden met een uitbreiding van de EG.

¹⁶⁸ ARVE, inv.nr. 495873, Minutes de la cent quatre-vingt-treizième réunion des Délégués des Ministres, 19 tot 24 oktober 1970, 334-336 en ARVE, inv.nr. 495874, Minutes de la cent quatre-vingt-quatorzième réunion des Délégués des Ministres, 19 tot 27 november 1970, 365.

nieuwe gebouw en de wijze waarop het gebruikt zou gaan worden, zegt immers iets over de politieke normen en waarden van de organisatie.¹⁶⁹

Afbeelding 18.^{xv} 2e ontwerpschets van Bernard uit 1970.

Dat de ontwerpen van architecten Kitsikis (Griekenland) en Lange (BRD) uit 1967 naar de archiefkast waren verwezen, had vooral praktische overwegingen gehad. De Vertegenwoordigers gaven de voorkeur aan een Fransman omdat deze bekend zou zijn met de procedures en regelingen waaraan gebouwen in Frankrijk diende te voldoen.¹⁷⁰ Bernard werd na zijn aanstelling¹⁷¹ in juni 1970 – met de initiële eisen in het achterhoofd – betrekkelijk vrijgelaten in het ontwerp voor het Europapaleis.¹⁷² Al verliet hij hier de gebogen lijnen die hij enkele jaren eerder toegepast had in het ontwerp van het *Maison de la Radio* in Parijs. Voor de RvE ontwierp Bernard daarentegen een

functioneel en langwerpig gebouw van vier verdiepingen dat werd opgedeeld in vijf operationele zones (parlementair, ministerieel, bestuurlijk, publiekelijk en werkgroep).¹⁷³ Dit betekende dat het over een periode van vijf jaar in fases gebouwd zou gaan worden voor een bedrag van 75,2 miljoen frank.¹⁷⁴ De eerste zone was gereserveerd voor de Raadgevende Vergadering en het EP. Deze had een plenaire zaal voor 400 à 450 afgevaardigden met een publiektribune en ruimtes voor tolken, de pers en diplomaten. Daarnaast waren er kantoorruimtes, overlegkamers en lees- en ontspanningsruimtes. De zone voor het Comité van Ministers bestond uit een grote vergaderzaal, kantoorruimtes voor ondersteunend personeel,

¹⁶⁹ Manow, *Im Schatten des Königs*, 16-26.

¹⁷⁰ ARVE, inv.nr. 645814, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-fourth meeting of the Ministers' Deputies, 23 tot 27 oktober 1967, 256-259 en ARVE, inv.nr. 495870, CMDEL(70)190E: Minutes of the hundred and ninetyeth meeting of the Ministers' Deputies, 1 tot 5 juni 1970, 142-143.

¹⁷¹ Bernard had in 1938 de prestigieuze architectuurprijs *Premier Grand Prix de Rome* toegekend gekregen, wat in de overweging voor een architect ook meegenomen was door de Ministeriële Vertegenwoordigers. Na zijn aanstelling maakte hij geen deel meer uit van de *Working Party*.

¹⁷² ARVE, inv.nr. 495870, CMDEL(70)190E: Minutes of the hundred and ninetyeth meeting of the Ministers' Deputies, 1 tot 5 juni 1970, 142.

¹⁷³ H. Bernard, 'Le Palais de l'Europe', *Saisons d'Alsace* 60 (1976), 84-88.

¹⁷⁴ ARVE, inv.nr. 604906, CM(70)189: Architect's report on the preliminary draft plan of the new buildings project, 15 oktober 1970.

delegaties en het presidium. Ook kreeg het Comité een afzonderlijke lees- en ontspanningsruimte. De derde en vierde zone waren bestemd voor het kabinet van de Secretaris-Generaal en de administratieve en technische diensten. De werkgroep-zone was ten slotte voorbehouden aan de Raadgevende Vergadering en het EP als een aanvullende omgeving. Het zoneringsprincipe dat door Bernard voor het Europapaleis werd gehanteerd is een typische postmoderne ontwerphouding die vanaf eind jaren zestig zijn intrede deed in de architectuur. Het is een instrument om binnen gebouwen vorm te geven aan het onbepaalde.¹⁷⁵ Zelfs in de tachtigerjaren is dit principe nog springlevend. Goodsell laat zien dat binnen openbare gebouwen karakteristieke zones of niveaus te ontwaren zijn die op zichzelf een bepaalde functie vertegenwoordigen.¹⁷⁶

Nadat Bernard zijn rapport met daarin het tweede ontwerp ingediend had, gaf het Comité van Ministers zijn goedkeuring voor een algemene constructie van een nieuw gebouw en de plannen die als gevolg daarvan zouden worden opgemaakt. Dit deed het Comité uitdrukkelijk met de opmerking het initiële bedrag van 70 miljoen frank niet te overschrijden. De Ministeriële Vertegenwoordigers zouden zich, in

Afbeelding 19.^{xvi} Bernard met naast hem de maquette van zijn laatste ontwerp voor het Europapaleis.

samenspraak met de *Working Party*, hierover moeten buigen en de Secretaris-Generaal werd verantwoordelijk gehouden voor de coördinatie van de bouwactiviteiten.¹⁷⁷ In een gezamenlijk gehouden overleg werd het tweede ontwerp van Bernard afgekeurd op grond van een tijdrovende fasebouw, de langwerpige vormgeving van het gebouw en het overschrijden van de vastgestelde 70 miljoen frank. Bovendien zou het Europahuis bij dit ontwerp worden gesloopt, waardoor de Raadgevende Vergadering en het EP in de tussentijd elders onderdak zouden moeten vinden. Men opteerde voor een complex dat naast het bestaande Europahuis kon worden gebouwd. Het nieuwe ontwerp zou worden gebouwd op het braakliggend terrein rechts van het huidige Europahuis. Er diende oog te zijn voor het betaalbaarheidsvereiste, een snellere constructie en, voor het eerst, een betere balans tussen het complex en de natuurlijke

¹⁷⁵ B. Leupen e.a., *Ontwerp en analyse* (Rotterdam, 2007), 65-66.

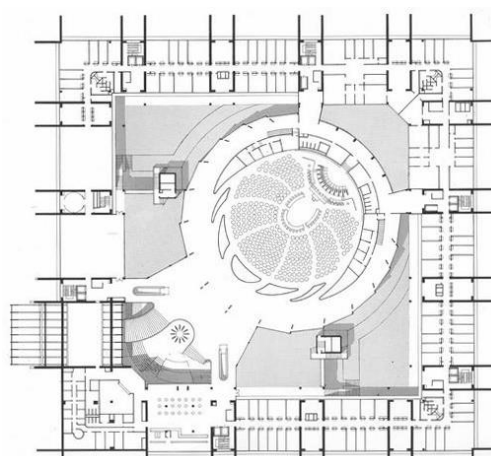
¹⁷⁶ Goodsell, *The social meaning*, 12-13.

¹⁷⁷ ARVE, inv.nr. 16804d6197, CM(70)PV3PV4E: Minutes of the 47th session of the Committee of Ministers, 15 januari 1971.

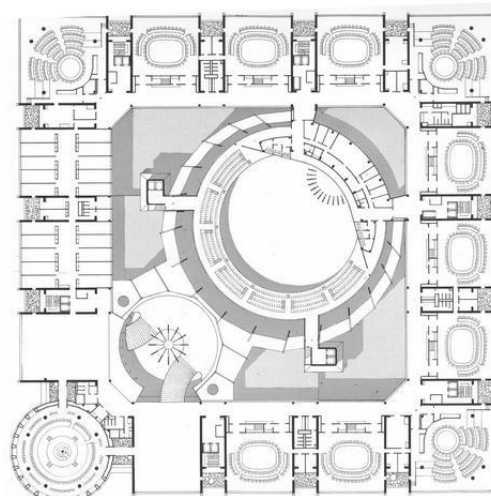
omgeving door een compactere vormgeving.¹⁷⁸ De overweging voor dit laatste punt is niet genotuleerd, maar het zal beslist te maken hebben gehad met de instelling van het *Directorate of Local Authorities and the Environment* en de uitgevaardigde resolutie waarin aangegeven werd dat rekening gehouden moest worden met de natuur bij de constructie van nieuwe bouwwerken.¹⁷⁹ De voorbeeldfunctie die de RvE inmiddels op het internationale toneel verworven had, moet hier beslist aan hebben bijgedragen.

Nu Bernard teruggestuurd was naar zijn tekentafel, kwam hij in juni 1971 met een derde en laatste ontwerp voor het Europapaleis. Het resultaat was een hoog vierkant gebouw bestaande uit verschillende verdiepingen, waarvan de begane grond, die kan worden bereikt via een monumentale trappartij, is gelegen boven het straatniveau. Daaronder bevonden zich een souterrain en een parkeerplaats. Net als bij het tweede ontwerp maakte Bernard bij zijn laatste voorstel eveneens gebruik van het zoneringsprincipe. Hier kwam echter een grotere nadruk te liggen op de scheiding tussen het publieke en politiek-bestuurlijke gedeelte.¹⁸⁰ Juist door die publiekszone had het Europapaleis een aanzienlijk socialere functie gekregen dan het geval was bij het Europahuis. Zo waren er onder meer (rook)salons, expositieruimtes, een bibliotheek, zwembad, postkantoor en een informatiepunt voor toeristen en journalisten.

De *Working Party* en de Ministeriële Vertegenwoordigers gingen akkoord met het voorgestelde ontwerp. Wel werd de opmerking gemaakt dat een uitbreiding van de EG in 1973 zou plaatsvinden. Dit betekende dat Bernard rekening diende te houden met een toename van

Afbeelding 20.^{xvii} Bouwtekening van de parlementaire verdieping.

Afbeelding 21.^{xviii} Bouwtekening van de ministeriële verdieping.

¹⁷⁸ ARVE, inv.nr. 1680677ffe, SGGTBât(71)1: Architect's report to the Working Party concerning adjustments to the preliminary draft plan, 2 juni 1971 en ARVE, inv.nr. 1680678obb, Report of the meeting of Ministers' Deputies with the Working Party, 22 juni 1971.

¹⁷⁹ ARVE, inv.nr. 16804f1de1 - Resolution (70) 11: On the co-ordination of efforts made in town and country planning and in air pollution control, 7 maart 1970 en ARVE, inv.nr. 680249, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and ninety-sixth meeting of the Ministers' Deputies, 12 tot 20 januari 1971, 24.

¹⁸⁰ ARVE, inv.nr. 1680677ffe, SGGTBât(71)1: Architect's report to the Working Party concerning adjustments to the preliminary draft plan, 2 juni 1971.

het aantal afgevaardigden en ondersteunend personeel van het EP.¹⁸¹ Dit deed hij door een extra verdieping aan te brengen. De totale kosten voor de bouw van het Europapaleis waren 146 miljoen frank,¹⁸² waarvan 130 miljoen voor de constructie en 16 miljoen frank voor de aankleding daarvan, een stuk minder dan bij het Europahuis. Het was weliswaar een aanzienlijke toename ten opzichte van de 70 miljoen frank, de Franse overheid was bereid haar initiële lening te verhogen.¹⁸³ Gelet op het prestige dat Straatsburg als Franse stad vanaf 1949 en zeker met de komst van het EP in 1967 verworven had als Europese hoofdstad, was het voor de Franse overheid betrekkelijk gunstig om te blijven investeren in de RvE. Nu de plannen voor het Europapaleis goedgekeurd waren, werd overgegaan tot de aankoop van het braakliggend terrein naast het Europahuis. De RvE betaalde een symbolisch bedrag van 10.000 frank aan het Straatsburgse stadsbestuur.¹⁸⁴ Uiteindelijk kon op 10 mei 1972 – twee maanden eerder dan verwacht – begonnen worden met de bouw van het Europapaleis.

§ 3.2.1. Inrichting en vertoon

In de constructie werden verschillende materialen verwerkt, van spiegelglas en aluminiumplaten tot zandsteen. Voor de Ministeriële Vertegenwoordigers getuigde zo'n variatie niet alleen van prestige, maar benadrukte het eveneens dat verschillen tezamen beslist een solide eenheid kunnen vormen. Naast dat het Europapaleis op een kasteel leek, was de eenheidsgedachte eveneens een reden waarom het gebouw nu wel een paleis genoemd werd.¹⁸⁵ Dit refereerde weer aan de symbolische verbindingskracht die de RvE heeft door het bijeen brengen van velerlei nationale normen, waarden en tradities. Of zoals Bernard het verwoordde: „*Le Palais fait la synthèse des deux courants majeurs de l'histoire plastique d'Europe: le courant classique d'origine méditerranéenne, axé sur la perfection hiératique, et le courant gothique et baroque, d'origine continentale, axé sur la dynamique de la vie.*”¹⁸⁶ In de zeventigerjaren was hout een veel voorkomend materiaal om het interieur aan te kleden. Binnenin het Europapaleis was dit niet veel anders. Waar het in de meeste gebouwen uit die periode een meer esthetische achtergrond had, waren de houten bogen in het Europapaleis

¹⁸¹ ARVE, inv.nr. 168067805e, SGGTBât(71)PV12: Minutes of the meeting of the Working Party and Ministers' Deputies, 11 juni 1971; ARVE, inv.nr. 1680678063, SGGTBât(71)PV13: Minutes of the meeting of the Working Party, 12 augustus 1971.

¹⁸² Inclusief inflatie t.o.v. 1967, het honorarium voor Bernard c.s. en de aannemers.

¹⁸³ ARVE, inv.nr. 16804cd175, CMDELDEC(73)219E: Minutes of the two hundred and nineteenth meeting of the Ministers' Deputies, 14 tot 22 maart 1973, 212-214; ARVE, inv.nr. 16804cd175, CMDELCONCL: Minutes of the two hundred and twentieth meeting of the Ministers' Deputies, 9 tot 13 april 1973, 274-276 en ARVE, inv.nr. 16804d9abd, Resolution (71) 1E: Council of Europe buildings, 20 januari 1971.

¹⁸⁴ Leskien, *Operation welcome*, 253.

¹⁸⁵ ARVE, inv.nr. 1680677ffe, SGGTBât(71)1: Architect's report to the Working Party concerning adjustments to the preliminary draft plan, 2 juni 1971; ARVE, inv.nr. 078592, Architects report, 15 november 1972; ARVE, inv.nr. 680301, CMDELCONCL: Minutes of the two hundred and twelfth meeting of the Ministers' Deputies, 20 tot 29 juni 1972, 240 en ARVE, inv.nr. 05940, CM(73)9: Secretariat memorandum on the construction of the new Council of Europe building, 11 januari 1973.

¹⁸⁶ Conseil de l'Europe, *Inauguration du Palais de l'Europe* (Straatsburg, 1977), 17.

Afbeelding 22.^{xix} Het Europahuis en het Europapaleis naast elkaar. In april 1977 begon men met de sloop van het Europahuis.

Afbeelding 23.^{xx} Materialen en vormen in het interieur van het Europapaleis.

functioneel en symbolisch. Hout absorbeert enerzijds geluid en anderzijds straalden de bogen flexibiliteit uit.¹⁸⁷ Vanaf 1975 begonnen overheden geschenken aan te bieden als decoratie voor het bijna voltooide Europapaleis. Die varieerden van sculpturen tot Nederlandse tulpen. Niet overal zat een symbolische betekenis achter. Toch was een aantal geschenken uitdrukkelijk gekozen door de RvE voor hun symbolische waarde. Zo kreeg men een panoramische foto van de Bosporus die symboliseerde dat de RvE niet op zichzelf gericht was, maar rekening hield met de wereld om zich heen. Ook was er een heraldische compositie waarin de stadswapens van verschillende belangrijke Europese steden stonden en een sculptuur van de Luxemburgse beeldhouwer Lucien Wercollier getiteld *'Interpénétration'*, dat de balans tussen

expansie en samentrekking weergaf.¹⁸⁸ Met het plaatsen van zulke objecten in en rondom het Europapaleis was de RvE bewust bezig met zijn boodschap. Markus verklaart dit door op te merken dat een formele kerngedachte van een organisatie door kunst kan worden verreekt en tegelijkertijd het aanzien daarvan kan worden verruimd.¹⁸⁹

Die bewuste omgang met symbolen had niet alleen zijn weerslag in het exterieur of in kunstobjecten. Een soortgelijke insteek kwam terug in het interieur van het Europapaleis. De Ministeriële Vertegenwoordigers hadden voor hun nieuwe gebouw buiten de muren van het Europahuis inspiratie opgedaan.¹⁹⁰ De plenaire zaal van de Verenigde Naties was bij uitstek doordrongen van de inclusiviteitsgedachte.¹⁹¹ Door te kiezen voor een laagdrempelig interieur, zo was de gedachte, kon een dialoogcultuur ontstaan, wat weer een-op-een kan worden

¹⁸⁷ H. Bernard, 'Le Palais de l'Europe', *Saisons d'Alsace* 60 (1976), 84-88.

¹⁸⁸ ARVE, inv.nr. 646036, CMDELCONCL, Minutes of the two hundred and forty-ninth meeting of the Ministers' Deputies, 9 tot 17 april 1975, 118 en ARVE, inv.nr. 646052, CMDELCONCL(76)256: Minutes of the 256th meeting of the Ministers' Deputies, 5 tot 14 april 1976, 93-95 en ARVE, inv.nr. 646058, CMDELCONCL(76)259: Minutes of the 259th meeting of the Ministers' Deputies, 16 tot 24 juni 1976, 121.

¹⁸⁹ Markus, *Buildings and power*, 171.

¹⁹⁰ ARVE, inv.nr. 495873, Minutes de la cent quatre-vingt-treizième réunion des Délégués des Ministres, 19 tot 24 oktober 1970, 334-336 en ARVE, inv.nr. 495874, Minutes de la cent quatre-vingt-quatorzième réunion des Délégués des Ministres, 19 tot 27 november 1970, 365.

¹⁹¹ I. Glambek, 'The Council chambers in the United Nations building in New York', *Scandinavian Journal of Design History* 15 (2005), 8-39 aldaar 12.

geplaatst binnen het Goodselliaanse kader van non-verbale uitdrukking als mentaliteitsvorm.¹⁹²

De nieuwe plenaire zaal combineerde de traditionele halve cirkel met de Angelsaksische u-vorm. Er was geen sprekersgestoelte meer, zodat afgevaardigden de Raadgevende Vergadering konden toespreken vanuit hun bankjes. Het versterkte collegialiteit en bevorderde een openhartige sfeer. De plenaire zaal van het Europapaleis had, in tegenstelling tot die van het Europahuis, een betekenisvollere inhoud gekregen.¹⁹³ Hoetink en Tanja stellen dat nieuwe omstandigheden in en rond een vergaderzaal effect hebben op de aard van het debatteren en de debatcultuur.¹⁹⁴ Laat bij de bouw van het Europapaleis een verandering als deze ook bij het Comité van Ministers realiteit geworden zijn. Waar het in 1965 nog plaats nam op een verhoging (rostra) achter het presidium, was dit binnen de plenaire zaal

Afbeelding 24.^{XXI} De plenaire zaal van het Europapaleis in 1977.

Afbeelding 25.^{XXII} De plenaire zaal van het Europahuis in 1965.

van het Europapaleis in 1977 absoluut niet het geval. Daar zat het Comité op gelijke hoogte met de Raadgevende Vergadering. Door die verandering in zitlocatie is een nieuwe ordening geschapen. Want veel hoogteverschil in een vergaderzaal roept hiërarchie op, terwijl weinig hoogteverschil juist democratiserend werkt.¹⁹⁵ In die plenaire zaal sprak op 28 januari 1977 de Franse president Valéry Giscard d'Estaing ter gelegenheid van de feestelijke openingsceremonie van het nieuwe Europapaleis. En dat het een bijzondere aangelegenheid was, werd versterkt door de actieve rol die de media daarin speelden. Voor de eerste keer werden brochures uitgegeven over het nieuw opgetrokken gebouw en werd de plechtigheid eveneens integraal uitgezonden op de Europese televisiestations.¹⁹⁶ Ten opzichte van de opening van het Europahuis in 1950, getuigt het van een RvE die veelmeer dan voorheen zich bewust geworden was van het symbolisch effect dat een opening van een hoofdgebouw kan hebben als aanvulling op het aanzien van de eigen organisatie.

¹⁹² Goodsell, 'The architecture of Parliaments', 289-301.

¹⁹³ Conseil de l'Europe, *Inauguration du Palais de l'Europe* (Straatsburg, 1977), 17.

¹⁹⁴ A. Hoetink en E. Tanja, 'Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer' in: C.C. van Baalen (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Amsterdam, 2008), 87-88.

¹⁹⁵ T.B.F.M. Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlamentsgebouwen' in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990), 151-165, aldaar 153.

¹⁹⁶ ARVE, inv.nr. 16806ebd71, Programme ceremonie de pose de la premiere pierre du Palais de l'Europe a Strasbourg, 15 mei 1972 en ARVE, inv.nr. 16806ec195, Speech of President Valéry Giscard d'Estaing, 28 januari 1977.

4 Conclusies en bespiegelingen

In dit onderzoek zijn het Europahuis en het Europapaleis uit de schaduw van het verleden getreden. Binnenin gebouwen ligt namelijk een verhaal verborgen dat zich ontvouwt wanneer er over geschreven wordt. Alleen voordat gesproken kon worden over een gebouw waarin de RvE zich kon gaan vestigen, was het nodig om een plaats te vinden vanuit waar de RvE kon gaan opereren. Het oog viel op de hoofdstad van de Elzasregio in het noorden van Frankrijk gelegen tussen de Rijn en de rivier de Ill. Veel auteurs schrijven die keuze toe aan de Britse minister van Buitenlandse Zaken Ernest Bevin en zijn verzoeningsideaal tussen Frankrijk en Duitsland. Geen vreemde constatering, omdat in de conferentienotulen daaraan expliciet wordt gerefereerd. Maar door dieper te graven is in dit onderzoek aangetoond dat het Bevins collegaminister Hugh Dalton was die Straatsburg introduceerde. En dat die keuze niet enkel symbolisch, maar ook praktisch was, is te verklaren omdat de Elzashoofdstad in het hart van de Europese stedelijke archipel gelegen was en het stadsbestuur meeboog met de behoeftes van de RvE, alhoewel men beslist niet terugdeinsde om er zelf financieel gewin uit te slaan.

Nu besloten was om in de Elzashoofdstad neer te strijken, diende een geschikte locatie te worden gevonden om het Comité van Ministers en de Raadgevende Vergadering in onder te brengen. Wederom stond het Straatsburgse stadsbestuur klaar om een helpende hand te bieden. Het Comité van Ministers mocht gebruik maken van het statige *Hôtel de Hanau*, terwijl de Raadgevende Vergadering onderdak vond in de intellectuele stapelplaats van de regio, het *Palais Universitaire*. Ondanks de handreiking van de lokale autoriteiten kon de RvE beslist niet mijmerend achterover leunen. Met een steeds actiever wordende organisatie waren de twee gebouwen immers te klein geworden. Een commissie van experts adviseerde om het braakliggend terrein *Place Lenôtre*, enkele kilometers buiten het oude stadscentrum, te verwerven. Op die plaats zou de eerste steen voor het Europahuis worden gelegd. De voorkeur voor Straatsburg, en in het bijzonder het *Place Lenôtre*, is daarom niet alleen ontstaan vanuit een verzoenend symbolisch ideaal, maar was ook grotendeels ingegeven door praktische uitvoerbaarheid om de relatie tussen Frankrijk en Duitsland werkbaar te maken.

Het verworven braakliggend terrein nodigde uit tot bouwen. De Ministeriële Vertegenwoordigers gingen voortvarend te werk, want zonder een eigen onderkomen kon de RvE minder goed functioneren. Voor de bouw van het Europahuis werden vier randvoorwaarden gestipuleerd: gebruiksduur, betaalbaarheid, snelheid en flexibiliteit. Hiertoe was men gekomen omdat de financiële situatie van de lidstaten daar aanleiding toe gaf. Een vlotte constructie was vooral ingegeven doordat de RvE zich binnen de Europese volkerengemeenschap wilde positioneren als een politieke succesfactor van formaat. Iets wat hand-in-hand ging met de tienjarige gebruiksduur en de constructie-flexibiliteit. De toekomst was immers niet in steen gebeiteld. Zulke voorwaarden sloten haarfijn aan bij de benaming van het gebouw: *Maison de l'Europe*. Een overdadige uitstraling sloeg als een tang op een 'spaarvarken' en een mooie bijkomstigheid was dat de naam tegelijkertijd ook degelijkheid en standvastigheid uitstraalde. De Ministeriële Vertegenwoordigers waren weliswaar de ogen en oren van het Comité van Ministers, de praktische uitvoerbaarheid van de bouw werd betrekkelijk snel overgedragen aan Secretaris-Generaal Jacques Paris. Als hoogste ambtelijk-functionaris was hij beter toegerust om zich daarover te buigen dan een vergadering van diplomaten. Nu betekende dit geenszins dat Secretaris-Generaal Paris een absoluut gezag had, maar hij kon in samenspraak met architect Bertrand Monnet wel degelijk een stempel drukken door een boodschap van bescheidenheid, bedeesdheid en verzoening uit te dragen. Het nieuwe gebouw moest de lidstaten beslist niet tegen het hoofd stoten.

Vanaf 1952 werd duidelijk dat het Europahuis te klein geworden was en niet meer voldeed aan de uitstraling die men van een belangrijke Europese organisatie mocht verwachten. De aanvliegroute bij het optrekken van het Europapaleis was beslist anders dan bij de bouw van het Europahuis. Bij de constructie van het Europapaleis is veel meer sprake geweest van een wisselwerking tussen politiek (e.g. Ministeriële Vertegenwoordigers en het EP) en ambtenarij (e.g. Secretaris-Generaal en de *Working Party*). Werd de geldbuidel voor de bouw in 1950 nog stevig vastgehouden door het Comité van Ministers, nu zien we dat bij het Europapaleis de Ministeriële Vertegenwoordigers de ruimte kregen om hierover te beschikken. Deze verschuiving kan verklaard worden doordat de eerste bouw in het teken stond van de vorming van de RvE, terwijl bij het Europapaleis de RvE een solide en functionerende organisatie geworden was die zijn plaats op het Europese toneel grotendeels verworven had. Wel leidde de interactie tussen politiek en ambtenarij tot een bepaalde chronische traagheid die zelfs het geduld van de Secretaris-Generaal weleens op de proef stelde. Waar Secretaris-Generaal Paris bij het Europahuis nog betrekkelijk voortvarend te werk kon gaan, was dit bij Secretaris-Generaal Peter Smithers minder vanzelfsprekend. Had Monnet nog een aardige

invloed op het ontwerp van het Europahuis, zijn opvolger Henry Bernard kon zich door de verandering in maatschappelijke gezagsverhoudingen daarin minder gelukkig prijzen. Twee ontwerpen waren nodig om uiteindelijk te komen tot het definitieve model. Zoals in het voorgaande hoofdstuk inzichtelijk is gemaakt, hebben het EP en een aantal belangrijke organen van de RvE hun stempel weten te drukken op het ontwerp, de indeling en aankleding van het Europapaleis.

Alle voorgaande hoofdstukken in oenschouw genomen, kunnen we concluderen dat duidelijk geworden is welke achterliggende motiveringen naar voren kwamen in de discussies binnen de RvE over de totstandkoming van het Europahuis en het Europapaleis. Zoekt men naar een verklaring voor die motiveringen, dan lijkt vooral de gedachte naar voren te komen dat de RvE stevast heeft moeten fungeren als een internationaal communicatiekanaal voor de lidstaten, maar dat bij tijd en wijlen ook het eigen belang van organen hoogtij heeft gevierd. Een antwoord op de vraag wat dit uiteindelijk zegt over de uitdrukkingsvorm van het Europahuis en het Europapaleis voor de idealen en aspiraties van de RvE als Europese organisatie tussen 1949 en 1977, is dat deze twee gebouwen een zichtbare en uitgesproken expressie zijn geweest van de internalistische en externalistische boodschappen die de RvE in die periode heeft uitgedragen. Ten tijde van het Europahuis zien we een RvE die hoofdzakelijk intern gericht is, waardoor de vormgeving en indeling van het Europahuis werd bepaald door een bescheiden functionaliteit en door een informele collegialiteit. Het gebouw kon zo een verbindende factor zijn voor de nieuwe samenwerking tussen de lidstaten en vormde daardoor geen barrière voor de RvE als opkomende Europese organisatie. De RvE was in de periode van het Europapaleis veel meer extern gericht, waardoor deze in de kern gestuurd en bepaald werd door de bewuste omgang met het imago, dat vooral duurzaamheid en symbolische betekenis moest voorstaan. De RvE verkeerde immers niet langer in een oprichtingsfase, maar was inmiddels vergevorderd in zijn consolidatiestreven op het wereldtoneel. Zowel het Europahuis als het Europapaleis is daarmee complementair geweest aan de houding van de RvE ten aanzien van zijn idealen en aspiraties die noodzakelijk waren voor de democratische eenwording van het Europese continent.

Overzicht van geraadpleegde werken

Primaire bronnen

Archief van de Raad van Europa (ARVE)

1. Inv.nr. 16806f535e, CE(MIN)FINAL: Minutes of the Conference of Ministers of Foreign Affairs on the establishment of a Council of Europe, 3 tot 5 mei 1949.
2. Inv.nr. ETS003, Special Agreement relating to the Seat of the Council of Europe, 2 september 1949.
3. Inv.nr. 491841, CM(49)PV2: Minutes of the Committee of Ministers, 3 tot 5 november 1949.
4. Inv.nr. 16805e3b5b, Resolution (49) 36E: Building for the Council of Europe, 5 november 1949.
5. Inv.nr. 619924, CM (49) 11: Report concerning the accommodation of the Council of Europe in Strasbourg, 23 november 1949.
6. Inv.nr. 491841, CM(49)PV2: Minutes of the Committee of Ministers, 3 tot 5 november 1949.
7. Inv.nr. 16805e3b5b, Resolution (49) 36E: Building for the Council of Europe, 5 november 1949.
8. Inv.nr. 16804d6067, CM (49) PV2: Minutes of the third meeting of the Committee of Ministers, 5 november 1949.
9. Inv.nr. 16807262af, Compte rendu de la conference de presse tenue par monsieur Spaak en tant que Président de l'Assemblée Consultative du Conseil de l'Europe, 25 augustus 1949.
10. Inv.nr. 491840, CM(49)PV1: Papers of the Session of the Committee of Ministers, 10 augustus 1949.
11. Inv.nr. A.3/49SP, Draft Special Agreement, 1949.
12. Inv.nr. 16807262AC, Conference de presse, 31 augustus 1949.
13. Inv.nr. 507181, CM(49)10: Budget of expenses and receipts for the financial year 1950.
14. Inv.nr. 16805e3b19, Resolution (50) 1: Council of Europe building, 10 januari 1950.
15. Inv.nr. 595774, SG(50)32, Regulation № 32, 25 januari 1950.
16. Inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950.
17. Inv.nr. 16807267c2, IP75LTJYM: Notes of the House of Europe in Strasbourg, 28 mei 1950.
18. Inv.nr. 679607, Minutes of the meeting of the Representatives of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the Council of Europe, 10 januari 1950.
19. Inv.nr. 676637, ASCP(50)OJ1: Note sur les Résolutions adoptées par la commission des Affaires Générales de l'Assemblée Consultative, 31 maart 1950.
20. Inv.nr. 16807267cd, IP76PLYM: Communication a messieurs des journalistes, 26 mei 1950.
21. Inv.nr. 586858, Minutes of the sitting of the Consultative Assembly, 7 tot 28 augustus 1950.
22. Inv.nr. 16806998d8, PLGdB: Lettre de Directeur de l'Information P.M.G. Levy au Secrétaire Général, 19 februari 1950.
23. Inv.nr. 16807267cd, IP76PLYM: Communication a messieurs des journalistes, 26 mei 1950.
24. Inv.nr. 749922, AS(2)PV1: Minutes of the Consultative Assembly of the Council of Europe, 7 augustus 1950.
25. Inv.nr. 507725, CM(51)55: Report on building work and fitting, 12 juni 1951.
26. Inv.nr. 957710, IP664: Lettre de Directeur de l'Information P.M.G. Levy au Secrétaire Général, 18 december 1953.
27. Inv.nr. 508164, CM12(52)82: Aménagement des bâtiments de la Place Lenôtre, 7 juli 1952.
28. Inv.nr. 586858, Official report of the sitting of the Consultative Assembly, 7 tot 28 augustus 1952.
29. Inv.nr. 645742, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and forty-third meeting of the Ministers' Deputies, 28 juni tot 1 juli 1965.
30. Inv.nr. 602347, DOCSCM(65)109: Secretary-General's memorandum on the Council of Europe buildings, 6 augustus 1965.
31. Inv.nr. 645746, CM/DEL/CONCL: Minutes of the hundred and forty-fourth meeting of the Ministers' Deputies 20 tot 25 september 1965.
32. Inv.nr. 602552 - CM(66)15: Secretary-General memorandum Council of Europe buildings, 4 februari 1966.

33. Inv.nr. 680131, CM(66)149: Minutes of the hundred and fiftieth meeting of the Ministers' Deputies, 21 tot 29 maart 1966.
34. Inv.nr. 16804f4700, Res(66)21E: Resolution (66) 21 - Problem of Council of Europe installations, 29 maart 1966.
35. Inv.nr. 037913, SGGTBAT(66)1: Report Working Party to study the problem of Council of Europe installations, 9 september 1966.
36. Inv.nr. 931199 - Minutes of the Consultative Assembly of the Council of Europe, 26 tot 30 september 1966, 452
37. Inv.nr. 1680678160, SGGTBAT(67)4: Technical report Working Party to study the problem of Council of Europe buildings A, B, C and D, 19 januari 1967
38. Inv.nr. 1680678148, SGGTBat(67)13: Draft report of the Working Party to the Committee of Ministers, 13 maart 1967.
39. Inv.nr. 603214, CM(67)94: Supplementary report to the Committee of Ministers by the Working Party, 2 juni 1967.
40. Inv.nr. 645806, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-second meeting of the Ministers' Deputies, 26 tot 30 juni 1967.
41. Inv.nr. 645810, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-third meeting of the Ministers' Deputies, 18 tot 22 september 1967.
42. Inv.nr. 645814, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-fourth meeting of the Ministers' Deputies, 23 tot 27 oktober 1967.
43. Inv.nr. 645828, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and sixty-eight meeting of the Ministers' Deputies, 4 tot 8 maart 1968.
44. Inv.nr. 0103, Lettre de François Ehrhard au Secrétaire-Général Lujo Tonic-Sorinj, 16 december 1969
45. Inv.nr. 680225, CMDELCONCL, Minutes of the hundred and seventy-ninth meeting of the Ministers' Deputies, 14 tot 19 april 1969.
46. Inv.nr. 604540, CM(70)26: Letter from the representatives of the Conseil Général of the Bas-Rhin and the Strasbourg municipal authorities, 12 februari 1970.
47. Inv.nr. 495867, Minutes de la cent quatre-vingt-septième réunion des Délégués des Ministres, 2 tot 7 maart 1970.
48. Inv.nr. 604540, CM(70)26: Letter from the representatives of the Conseil Général of the Bas-Rhin and the Strasbourg municipal authorities, 12 februari 1970.
49. Inv.nr. 495867, Minutes de la cent quatre-vingt-septième réunion des Délégués des Ministres, 2 tot 7 maart 1970.
50. Inv.nr. 16804f1de1 - Resolution (70) 11: On the co-ordination of efforts made in town and country planning and in air pollution control, 7 maart 1970.
51. Inv.nr. 604622, CM(70)56: Report of the Working Party, 7 april 1970.
52. Inv.nr. 495868, Minutes de la cent quatre-vingt-huitième réunion des Délégués des Ministres, 7 tot 13 april 1970
53. Inv.nr. 495870, CMDEL(70)190E: Minutes of the hundred and ninetieth meeting of the Ministers' Deputies, 1 tot 5 juni 1970.
54. Inv.nr. 495867, Minutes de la cent quatre-vingt-septième réunion des Délégués des Ministres, 2 tot 7 maart 1970.
55. Inv.nr. 604841, CM(70)161: Apportionment of loan repayment charges for the new buildings, 14 oktober 1970.
56. Inv.nr. 495872, Minutes de la cent quatre-vingt-douzième réunion des Délégués des Ministres, 10 tot 16 september 1970.
57. Inv.nr. 495873, Minutes de la cent quatre-vingt-treizième réunion des Délégués des Ministres, 19 tot 24 oktober 1970.
58. Inv.nr. 604906, CM(70)189: Architect's report on the preliminary draft plan of the new buildings project, 15 oktober 1970.
59. Inv.nr. 495873, Minutes de la cent quatre-vingt-treizième réunion des Délégués des Ministres, 19 tot 24 oktober 1970.
60. Inv.nr. 495874, Minutes de la cent quatre-vingt-quatorzième réunion des Délégués des Ministres, 19 tot 27 november 1970.
61. Inv.nr. 495875, Minutes de la cent quatre-vingt-quinzième réunion des Délégués des Ministres, 8 tot 9 december 1970.
62. Inv.nr. 680249, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and ninety-sixth meeting of the Ministers' Deputies, 12 tot 20 januari 1971.
63. Inv.nr. 16804d9abd, Resolution (71) 1E: Council of Europe buildings, 20 januari 1971.
64. Inv.nr. 16804d9abd, Resolution (71) 1E: Council of Europe buildings, 20 januari 1971

65. Inv.nr. 680249, CMDELCONCL: Minutes of the hundred and ninety-sixth meeting of the Ministers' Deputies, 12 tot 20 januari 1971.
66. Inv.nr. 16804d6197, CM(70)PV3PV4E: Minutes of the 47th session of the Committee of Ministers, 15 januari 1971.
67. Inv.nr. 1680677ffe, SGGTBât(71)1: Architect's report to the Working Party concerning adjustments to the preliminary draft plan, 2 juni 1971
68. Inv.nr. 168067805e, SGGTBât(71)PV12: Minutes of the meeting of the Working Party and Ministers' Deputies, 11 juni 1971.
69. Inv.nr. 16806780bb, Report of the meeting of Ministers' Deputies with the Working Party, 22 juni 1971.
70. Inv.nr. 1680678063, SGGTBât(71)PV13: Minutes of the meeting of the Working Party, 12 augustus 1971.
71. Inv.nr. 16806ebd71, Programme ceremonie de pose de la premiere pierre du Palais de l'Europe a Strasbourg, 15 mei 1972
72. Inv.nr. 680301, CMDELCONCL: Minutes of the two hundred and twelfth meeting of the Ministers' Deputies, 20 tot 29 juni 1972.
73. Inv.nr. 078592, Architects report, 15 november 1972.
74. Inv.nr. 05940, CM(73)9: Secretariat memorandum on the construction of the new Council of Europe building, 11 januari 1973.
75. Inv.nr. 16804cd175, CMDELDEC(73)219E: Minutes of the two hundred and nineteenth meeting of the Ministers' Deputies, 14 tot 22 maart 1973.
76. Inv.nr. 16804cd175, CMDELCONCL: Minutes of the two hundred and twentieth meeting of the Ministers' Deputies, 9 tot 13 april 1973.
77. Inv.nr. 646036, CMDELCONCL, Minutes of the two hundred and forty-ninth meeting of the Ministers' Deputies, 9 tot 17 april 1975.
78. Inv.nr. 646052, CMDELCONCL(76)256: Minutes of the 256th meeting of the Ministers' Deputies, 5 tot 14 april 1976.
79. Inv.nr. 646058, CMDELCONCL(76)259: Minutes of the 259th meeting of the Ministers' Deputies, 16 tot 24 juni 1976.
80. Inv.nr. 16806ec195, Speech of President Valéry Giscard d'Estaing, 28 januari 1977.
81. Inv.nr. 16806ec195, Allocution prononcee par President de la Republique Valéry Giscard d'Estaing, 28 januari 1977.

Archief Britse Arbeiderspartij

1. *Letter from E. Bevin to E.H.J.N. Dalton, 22 januari 1951.*

Archief van Straatsburg (ASB)

1. Inv.nr. 235MW137, Lettre du Commission Préparatoire du Conseil de l'Europe au Maire, 23 september 1949.
2. Inv.nr. 235MW137, Lettre de H. Weber au Maire, 30 september 1949.
3. Inv.nr. 198MW82, Rapport 2 décembre 1949, 2 december 1949.

Secondaire bronnen en literatuur

1. Aerts R. e.a. (red.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam, 2015).
2. Arendt, H. *Vita activa* (Amsterdam, 1958; herdr. 1994),
3. Assemblée Nationale, *Le Palais Bourbon. Un palais pour la démocratie* (Parijs, 2012).
4. Baalen, C.C. van (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Amsterdam, 2008).
5. Benwell B. en E. Stokoe, *Discourse and identity* (Edinburgh, 2006).
6. Bernard, H., 'Le Palais de l'Europe', *Saisons d'Alsace* 60 (1976), 84-88.
7. Bitsch, M.T., *Histoire de la construction européenne de 1945 à nos jours* (Brussel, 2008).
8. Bitsch, M.T., *Jalons pour une histoire de Conseil de l'Europe* (Bern, 1995).
9. Blank Y. en I. Rosen-Zvi, 'The spatial turn in social theory', *Hagar* 10:1 (2010), 1-6.
10. Boyd A. en F. Boyd, *The European movement and the Council of Europe* (Londen, 1950).
11. Brinkel, Th.B.F.M., 'Nieuwe zaal voor de Tweede Kamer. Het parlement breekt met zijn verleden', *Christen Democratische Verkenningen* 6:7 (1988), 247-253.
12. Bussière, E. en M. Dumoulin et al., *Europa. De Europese idee en identiteit, van de Griekse oudheid tot de 21e eeuw* (Antwerpen, 2001).
13. Cetreau, M de, *The practice of everyday life* (Los Angeles, 1984).
14. Communications Christiansborg Palace, *Folketinget. The Danish parliament* (Kopenhagen, 2011).

15. Conseil de l'Europe, *Inauguration du Palais de l'Europe* (Straatsburg, 1977).
16. Crafts N. en G. Toniolo (red.), *Economic growth in Europe since 1945* (Cambridge, 1996).
17. Cromback, L., F. Guri en V. Schirrer, "Les bâtiments semi-permanents du Conseil de l'Europe à Strasbourg" in: *L'architecture d'aujourd'hui* 22 (1951), 86-89.
18. Cullen, M.S., *Der Reichstag. Die Geschichte eines Monumentes* (Berlijn, 1983; herdr. 2015).
19. Cullen, M.S., *Der Reichstag. Parlament, Denkmal, Symbol* (Berlijn, 1995).
20. Daßler, E., 'Haus des Europa-Rates in Straßburg', *Neue Stadt* 5 (1951).
21. Dedman, M., *The origins and development of the European Union 1945-1995. A history of European integration* (New York, 2010).
22. Dinan, D., *Europe recast. A history of European Union* (Basingstoke, 2004).
23. Dinan, D., *Ever closer Union: an introduction to European integration* (Basingstoke, 2010).
24. Directorate of Information of the Council of Europe, *The Council of Europe* (z.p., 1967).
25. Duclos, P., *Le Conseil de l'Europe* (Parijs, 1960).
26. Foucault, M., 'Of other spaces', *Diacritics* 16:1 (1986), 22-27.
27. Geertz, C.J. *The interpretation of cultures* (New York, 1973; herdr. 2017).
28. Glambek, I., 'The Council chambers in the United Nations building in New York', *Scandinavian Journal of Design History* 15 (2005), 8-39.
29. Goodsell, C.T., 'The architecture of Parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18 (1988), 287-302.
30. Goodsell, C.T., *The American statehouse. Interpreting democracy's temples* (Kansas, 2001).
31. Goodsell, C.T., *The social meaning of civic space. Studying political authority through architecture* (Kansas, 1988).
32. Gupta A. en J. Ferguson, 'Beyond culture. Space, identity and the politics of difference', *Cultural Anthropology* 7:1 (1992), 6-23.
33. Haller, B. *An assembly for Europe: the Council of Europe's Parliamentary Assembly, 1949-1989* (Straatsburg, 2006).
34. Harvey, D.W. *Social justice and the city* (Oxford, 1973; herdr. 1988).
35. Hein, C., *The capital of Europe. Architecture and urban planning for the European Union* (Westport, 2004).
36. Henig, S., *The uniting of Europe. From consolidation to enlargement* (Londen, 2002).
37. Holtz, U., *50 Jahre Europarat* (Baden-Baden, 2000).
38. Huber, D., *A decade which made history. The Council of Europe 1989-1999* (Straatsburg, 1999).
39. Huntington, S.P. 'The clash of civilizations?', *Foreign Affairs* 72:3 (1993), 22-49.
40. Kavanagh, D. *Political culture* (Londen, 1972).
41. Knott, K., *The location of religion. A spatial analysis* (Londen, 2005).
42. Lasswell, H.D., *The signature of power. Buildings, communication, and policy* (New Brunswick, 1979).
43. Leeuwen B., van en R. Tinnevelt (red.), *De multiculturele samenleving in conflict. Interculturele spanningen multiculturalisme en burgerschap* (Leuven, 2005).
44. Lefebvre, H., *The production of space* (Oxford, 1991).
45. Leskien, C., *Operation welcome. How Strasbourg remained a seat of European institutions, 1949-1979* (Brussel, 2016).
46. Leupen B. e.a., *Ontwerp en analyse* (Rotterdam, 2007).
47. Lipgens, W., *A history of European integration. The formation of the European Unity Movement, 1945-1947* (Oxford, 1982).
48. Manow, Ph., *Im Schatten des Königs. Die politische Anatomie demokratischer Representation* (Frankfurt am Main, 2008).
49. Markus, T.A., *Buildings and power. Freedom and control in the origin of modern building types* (Londen, 1993).
50. Meurs, W. van, e.a., *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van Europese integratie* (Nijmegen, 2013).
51. Micklinghoff, F., *Europa nu. Het verhaal van de Europese eenwording* (Leiden, 1984).
52. Milne, D., 'Architecture, politics and the public realm', *Canadian Journal of Political and Social Theory* 5:1/2 (1981).
53. Necipoğlu, G., *Architecture, ceremonial, and power: the Topkapi Palace in the fifteenth and sixteenth centuries* (New York, 1991).
54. Patel K.K., (red.), *Europeanization in the twentieth century. Historical approaches* (Basingstoke, 2010).
55. Postma, E., 'Het kerkgebouw als utopische ruimte', *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 25 (2009), 157-183.
56. Rhodes-James, R.V. *Winston S. Churchill: his complete speeches 1897-1963*, 8 dln (New York, 1974).
57. Righart, H., (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990).

58. Rorty, R., 'Wittgenstein and the linguistic turn', *Austrian Ludwig Wittgenstein Society* 3 (2007).
59. Rorty, R., *The linguistic turn: recent essays in philosophical method* (Chicago, 1967)
60. Royer, A., *The Council of Europe* (Straatsburg, 2000).
61. Schain M.A. (red.), *The Marshall Plan: fifty years after* (New York, 2001).
62. Schulz A. en A. Wirsching (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Düsseldorf, 2012).
63. Schulz A. en A. Wirsching, *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Berlijn, 2012).
64. Soja, E.W., *Thirdspace: journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places* (Oxford, 1996).
65. Soja, E.W., *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory* (Londen, 1989).
66. Soja, E.W., *The political organization of space* (Washington, 1971).
67. Spierenburg, D.P. en R. Poidevin, *The history of the High Authority of the European Coal and Steel Community. Supranationality in operation* (Londen, 1994).
68. Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof, *Binnenhof. Heart of the Dutch democracy* (Den Haag, 2008).
69. Sudjic D. en H. Jones, *Architecture and democracy* (Londen, 2001).
70. The Council of Europe, 'The Council of Europe thirty years on', *Forum Quarterly* 1 (1979).
71. Thurley, S., *Houses of power. The palaces that shaped the Tudor world* (Londen, 2017).
72. Urwin, D.W., *The community of Europe. A history of European integration since 1945* (New York, 1991).
73. Vale, L.J., *Architecture, power, and national identity* (Yale, 1992).
74. Wallwork J. en J. Dixon., 'Foxes, green fields and Britishness. On the rhetorical construction of place and national identity', *British Journal of Social Psychology* 43 (2004), 21–39.
75. Wassenberg, B., *History of the Council of Europe* (Straatsburg, 2013).
76. Weiler, R., *Ernest Bevin* (Manchester, 1993).
77. White, H., *Metahistory. The historical imagination in nineteenth-century Europe* (Londen, 1973; herdr. 2014).
78. Wittgenstein, L.J.J., *Logisch-philosophische Abhandlung* (Leipzig, 1921).

Websites

1. The United Kingdom Parliament, 'Living heritage. Architecture of the Palace' <<http://www.parliament.uk/about/living-heritage/building/palace/architecture/palacestructure/bomb-damage>> [geraadpleegd op 29 december 2017].
2. Verenigde Naties, 'Statute of the Council of Europe' <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2087/volume-87-I-1168-English.pdf>> [geraadpleegd 17 februari 2018].
3. Council of Europe, 'Winston Churchill and the Council of Europe' <<https://www.coe.int/en/web/documents-records-archives-information/winston-churchill-and-the-ce>> [geraadpleegd op 21 november 2017].
4. Verenigde Naties, 'Statute of the Council of Europe' <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2087/volume-87-I-1168-English.pdf>> [geraadpleegd 17 februari 2018].
5. Straatsburg, 'Débats du conseil municipal de la ville de Strasbourg année 1949' <https://archives.strasbourg.eu/data/files/strasbourg.diffusion/images/OCR/2_BA_debats_conseil_municipal_1920_1967_ocr/2_BA_1949/AMC67482_2BA_001949.pdf> [geraadpleegd 22 februari 2018], 250-252.
6. European Navigator, 'Discours de Pierre Pflimlin. Inauguration du Palais de l'Europe' <http://www.crdp-strasbourg.fr/data/europe/institutions/documents/discours_pflimlin.pdf> [geraadpleegd 9 maart 2018].
7. UNESCO, 'Paris headquarters', <<http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/paris-headquarters>> [geraadpleegd 8 maart 2018].

Beeldmateriaal

- I. Afbeelding: <<https://www.cvce.eu/content/publication/2004/10/1/d779d8ff-20e1-450e-8229-4bc47e35adb6/publishable.jpg>> [geraadpleegd 19 februari 2018].
- II. Afbeelding: <<http://www.europewatchdog.info/wp-content/uploads/2014/01/Hotel-de-Ville.jpg>> [geraadpleegd 17 februari 2018].

- III. Afbeelding: <<https://www.cvce.eu/content/publication/2008/4/25/727e8d7c-5d7b-4a80-9941-e3d8bf44d1ef/publishable.jpg>> [geraadpleegd 17 februari 2018].
- IV. Afbeeldingen: R. Woessner, *L'Alsace territoire en mouvement* (Colmar, 2009).
- V. Afbeelding: <<http://www.qualite-securite-soins.fr/app/download/5784887790/plan-strasbourg-nord-est-A4.pdf>> [geraadpleegd 21 februari 2018].
- VI. Afbeelding: <[http://www.archi-wiki.org/Adresse:Palais_du_Conseil_de_l%27Europe_\(Strasbourg\)#/media/File:Avenue_de_l%27_Europe_Strasbourg_63335.jpg](http://www.archi-wiki.org/Adresse:Palais_du_Conseil_de_l%27Europe_(Strasbourg)#/media/File:Avenue_de_l%27_Europe_Strasbourg_63335.jpg)> [geraadpleegd 5 maart 2018].
- VII. Afbeelding: <<https://rm.coe.int/16807267c2>> [geraadpleegd 25 februari 2018].
- VIII. Afbeelding: <<http://media-gallery.coe.int>> [geraadpleegd 6 maart 2018].
- IX. Afbeelding: <<https://www.cvce.eu/content/publication/2004/9/17/012396d6-1d99-4be7-9a9a-b1e4f415eaac/publishable.jpg>> [geraadpleegd 6 maart 2018].
- X. Afbeelding: <<http://media-gallery.coe.int>> [geraadpleegd 6 maart 2018].
- XI. Afbeelding <<https://www.cvce.eu/content/publication/1998/4/8/2318972a-b743-488d-bb44-c10df35f73fb/publishable.jpg>> [geraadpleegd 7 maart 2018].
- XII. Afbeelding: ARVE, inv.nr. 602552 - CM(66)15: Secretary-General memorandum Council of Europe buildings, 4 februari 1966.
- XIII. Afbeeldingen: ARVE, inv.nr. 603169, CM(67)76: Report of the Working Party to study the problem of the Council of Europe buildings, 8 mei 1967.
- XIV. Afbeelding:
<https://archiwebture.citedelarchitecture.fr/fonds/FRAPN02_BERNA/inventaire/vignette/document-24572> [geraadpleegd 12 maart 2018].
- XV. Afbeeldingen: ARVE, inv.nr. 604906, CM(70)189: Architect's report on the preliminary draft plan of the new buildings project, 15 oktober 1970.
- XVI. Afbeelding: <http://www.crdp-strasbourg.fr/data/albums/conseil_europe/img_standard/image11.jpg> [geraadpleegd 12 maart 2018].
- XVII. Afbeelding: <<https://archiwebture.citedelarchitecture.fr/img/vignette/BERNA/BERNA-F-71-2/HR-07-07-09-05.jpg>> [geraadpleegd 13 maart 2018].
- XVIII. Afbeelding: <<https://archiwebture.citedelarchitecture.fr/img/vignette/BERNA/BERNA-F-71-2/HR-07-07-09-06.jpg>> [geraadpleegd 13 maart 2018].
- XIX. Afbeelding: <http://www.crdp-strasbourg.fr/data/albums/conseil_europe/img_standard/image09.jpg> [geraadpleegd 13 maart 2018].
- XX. Afbeelding: <http://www.crdp-strasbourg.fr/data/albums/conseil_europe/img_standard/image17.jpg> [geraadpleegd 13 maart 2018].
- XXI. Afbeelding: <<https://archiwebture.citedelarchitecture.fr/img/vignette/BERNA/BERNA-F-71-2/VF-24-07-09-03.jpg>> [geraadpleegd 13 maart 2018].
- XXII. Afbeelding: <http://www.crdp-strasbourg.fr/data/albums/conseil_europe/img_standard/image06.jpg> [geraadpleegd 14 maart 2018].